

ISSN (print) 2227-183X

ISSN (online) 2413-8762

Сумський Історико- Архівний Журнал

XXXIII

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXXIII

Ресстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ІП від 05.05.2010
ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, проф., головний редактор (Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
КРІНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (РФ)
МАГСУМОВ Т.А. – канд. істор. наук, доц. (Велика Британія)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (Республіка Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
РЕСНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
РІШ В. – асоційований професор з історії (США)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (Республіка Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (Молдова)
ТЕР-ОГАНОВ Н.К. – доктор історії (Ізраїль)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (США)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (Словацька Республіка)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №5 від 12.12.2019 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 7 жовтня 2015 р. №1021 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2019
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2019
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА, 2019
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2019

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

ERIH PLUS

Index Copernicus (ICV 2013 - 4,47; ICV 2014 - 43,80; ICV 2015 - 58,77; ICV 2016 - 63,78)

MIAR (ICDS 2015 - 3,5; ICDS 2016 - 3,5; ICDS 2017 - 3,6)

Research Bib

Electronic Scientific Library

EDITORIAL BOARD

Dehtiarov S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Professor (Ukraine)

Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Boriak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (USA)

Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Gurzhij O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Krinko E.F. – Dr. (History) (RF)

Magsumov T.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (UK)

Menkovsky V.I. – Dr. (History), Professor (Belarus)

Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Risch William Jay – Associate Professor of History (USA)

Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia)

Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland)

Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova)

Ter-Oganov Nugzar – Dr. (History) (Israel)

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186ПП from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy city, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy Historical and Archival Journal"

E-mail: starsergo@bigmir.net

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

CONTENTS

ARCHIVAL STUDIES

- BEZDRABKO V. Document, archive, memory in the context of George Orwell's literary heritage 5

SOURCES STUDY

- KUTSAEVAT. Marginal inscriptions as objects of museum studies: the case study of the library of the National Museum of Ukrainian History 14

- BILUSHCAK T. Functional analysis of privileges in document-communication system of royal chancellery of the Jagiellonian dynasty Lviv defense policy during its pre-source existence (information potential of archival funds TsDIAL of Ukraine) 24

- ARTYUKHV., IVANUSHCHENKO H. Sources to the history of the education society 'Prosvita' in Sumy (1917-1918) 33

HISTORY

- GANCHEVA. Bulgarian family in South Bessarabia during the first half of XIX century in scientific field of social history 47

- MAGSUMOV T., NIGMATULLINA M. Specifics of the adult healthcare system formation of the new socialist industrial cities of the last third of the 20th century 56

On the cover: P.1 – The remains of the bell tower of Maksakiv monastery (Maksaki village, Mena district, Chernihiv region). It was built in the 1670s as a defensive gate tower of a monastery fortress. It was rebuilt in the second half of the 19th century. The monastery was founded by Adam Kysil in 1642. In 1775, Patriarch of Constantinople Seraphim II lived there. The monastery complex was demolished on brick in the 1950s. Photo by *Olexander Bondar*, 2019; P.4 – Reconstruction of the bell tower of Maksakiv monastery. Written by *Olexander Bondar*.

ЗМІСТ

АРХІВОЗНАВСТВО

- БЕЗДРАБКО В.В. Документ, архів, пам'ять у контексті літературної спадщини Джорджа Орвелла 5

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- КУЦАЄВА Т.О. Маргіналістика в музейних дослідженнях: на прикладі бібліотеки НМІУ 14

- БЛУЩАК Т.М. Функційний аналіз привілеїв в документно-комунікаційній системі оборонної політики м.Львів династії Ягеллонів у період його доджерельного існування (інформаційний потенціал архівних фондів ЦДІАЛ України) 24

- АРТЮХ В.О., ІВАНУЩЕНКО Г.М. Джерела до історії товариства “Просвіта” в Сумах (1917-1918 рр.) 33

ІСТОРІЯ

- ГАНЧЕВ О.І. Болгарська сім'я Південної Бессарабії у першій половині XIX ст. в науковому полі соціальної історії 47

- МАГСУМОВ Т.А., НИГМАТУЛЛИНА М.О. Специфика формирования системы здравоохранения взрослого населения новых социалистических индустриальных городов последней трети XX в. 56

На обкладинці: С.1 – Залишки дзвіниці Максаківського монастиря (с. Максаки Менського району Чернігівської області). Збудована у 1670-х роках, як оборонна надбрамна вежа монастирської фортеці. Перебудована у другій половині XIX ст. Монастир заснований Адамом Киселем у 1642 р. У 1775 р. в ньому проживав Константинопольський патріарх Серафим II. Комплекс монастиря розібраний на цеглу у 1950-х роках. Фото *О. Бондаря*, 2019 р.; С.4 – Реконструкція дзвіниці Максаківського монастиря. Автор *О. Бондар*.

ARCHIVAL STUDIES / АРХІВОЗНАВСТВО

UDK 930.25

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i33.p.5

VALENTYN V. BEZDRABKO

Dr. (History), Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine)

**DOCUMENT, ARCHIVE, MEMORY
IN THE CONTEXT OF GEORGE ORWELL'S LITERARY HERITAGE**

Abstract. *The article is devoted to the current topic of modern archival science – preserving the documentary heritage of mankind through information “cumulative” systems, in particular documents and archives. Particular attention is given to the role of the state, the individual and the society in constituting memory. There are two types of memory: individual and collective, that is, culture. Memory, document, archive – concepts and categories are polysemantic. Integral, broad-based importance belongs to culture (collective memory), which is seen as the interaction of the contemporary with the past in multifaceted socio-cultural manifestations. Collective memory, like individual memory, has its own traits of identification, serving as traces of the past. Memory is maintained through various forms of social existence (book, document, museum exhibit, antique item, etc.) and institutional cultural systems (museum, archive, library, etc.).*

The metadiscourse of the study was George Orwell's “1984” novel Utopia, which uncovers the path of a free-spirited person with a distorted worldview to attempt to protect the memory space in the name of memory of the past and preserve it. The most important condition for an adequate examination of the social significance of documents in order to keep them permanently is to determine the degree of documentation of the reality of social relations, as well as the degree of representation and possible reconstruction, in addition to public memory focused on the life of an individual, and the memory of emotional. The author's narrative in the form of diaries, memoirs and letters allows to reveal individual impressions of time, each specific epoch in the history of mankind. Everyday life forms an attitude towards documentary heritage at the domestic level, and the sphere of professional activity is an awareness of responsibility for the creation of history in the future on the basis of preserved data on a national, global scale. The influence of the form of government, the level of development of civil society, the degree of freedom and the will of every citizen on the formation of world memory are also pointed out.

Keywords: document, archive, memory, collective memory, individual memory, state, society, George Orwell, “1984”.

БЕЗДРАБКО В.В.

Доктор історичних наук, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна)

**ДОКУМЕНТ, АРХІВ, ПАМ'ЯТЬ
У КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ ДЖОРДЖА ОРВЕЛЛА**

Анотація. *Стаття присвячена актуальній темі сучасної архівної науки – збереженні документальної спадщини людства через інформаційні “накопичувальні” системи, зокрема документи та архіви. Особливу увагу акцентовано на ролі держави, особи й суспільства для конституювання пам'яті. Зауважено на існуванні двох видів пам'яті: індивідуальній і колективній, тобто культурі. Пам'ять, документ, архів – поняття й категорії полісемантичні. Інтегральне, широке значення належить культурі (колективній пам'яті), що розглядається як взаємодія сучасного з минулим у багатоманітних соціально-культурних проявах. Колективна пам'ять, як і індивідуальна, має власні ознаки ідентифікації, якими виступають сліди минулого. Пам'ять про них підтримується завдяки різним формам соціального існування (книга, документ, музейний експонат, антикварна річ тощо) та інституційним культурним системам (музей, архів, бібліотека тощо).*

Метадискурсом розвідки став роман-утопія Джорджа Орвелла "1984", який розкриває шлях невільної людини зі спотвореним світоглядом до спроби захистити простір спогаду в ім'я пам'яті про минуле та збереженні його самого. Найважливішою умовою адекватної експертизи суспільної значущості документів із метою їх постійного зберігання є визначення міри документування реальності соціальних відносин, а також ступеню репрезентації та можливої реконструкції, крім суспільної пам'яті, сфокусованій у житті окремої людини, ще й пам'яті емоційної. Авторський наратив у вигляді щоденників, мемуарів, листів дозволяє розкрити індивідуальні враження про час, кожну конкретну епоху в історії людства. Повсякдення формує ставлення до документальної спадщини на побутовому рівні, а сфера професійної діяльності – усвідомлення відповідальності за творення історії в майбутньому на підставі збережених даних у державному, глобальному масштабі. Вказано також на вплив форми правління, рівня розвитку громадянського суспільства, міри свободи й волевиявлення кожного громадянина на формування світової пам'яті.

Ключові слова: документ, архів, пам'ять, колективна пам'ять, індивідуальна пам'ять, спогад, держава, суспільство, Джордж Орвелл, "1984".

БЕЗДРАБКО В.В.

Доктор исторических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина)

ДОКУМЕНТ, АРХИВ, ПАМ'ЯТЬ В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДІЯ ДЖОРДЖА ОРУЭЛЛА

Аннотация. Статья посвящена актуальной теме современной архивной науки – сохранению документального наследия человечества посредством информационных "накопительных" систем, в частности документов, архивов. Особое внимание акцентировано на роли государства, личности и общества в конституировании памяти. Отмечено существование двух видов памяти: индивидуальной и коллективной, то есть культуры. Память, документ, архив – понятия и категории многозначные. Интегральное, широкое значение присуще культуре (коллективной памяти), что рассматривается как взаимодействие современного с прошлым в многообразных социально-культурных проявлениях. Коллективная память, как и индивидуальная, имеет собственные признаки идентификации, которыми выступают следы прошлого. Память о них поддерживается благодаря различным формам социального существования (книга, документ, музейный экспонат, антикварный предмет и т.п.) и институциональным культурным системам (музей, архив, библиотека и т.д.).

Метадискурсом исследования стал роман-утопия Джорджа Оруэлла "1984", который раскрывает путь несвободного человека с искажённым мировоззрением в его попытке защитить пространство воспоминания во имя памяти о прошлом и сохранения его самого. Важнейшим условием адекватной экспертизы общественной значимости документов с целью их постоянного хранения является определение документирования реальности социальных отношений, а также степени представления и возможной реконструкции, кроме общественной памяти, сфокусированной в жизни отдельного человека, ещё и памяти эмоциональной. Авторский наратив в виде дневников, мемуаров, писем позволяет раскрыть индивидуальные впечатления о времени, о каждой конкретной эпохе в истории человечества. Повседневность формирует отношение к документальному наследию на бытовом уровне, а сфера профессиональной деятельности – осознание ответственности за создание истории в будущем на основании хранимых данных в государственном, глобальном масштабе. Отмечено также влияние формы правления, уровня развития гражданского общества, степени свободы и волеизъявления каждого индивидуума на формирование мировой памяти.

Ключевые слова: документ, архив, память, коллективная память, индивидуальная память, воспоминание, государство, общество, Джордж Оруэлл, "1984".

Останні десятиріччя минулого століття у Західній Європі та США відзначились для гуманітарного знання нечуваним зростанням інтересу до студіювань пам'яті як соціального, національного, культурного, колективного, особистісного явища. Звичним стало проведення міждисциплінарних тематичних теоретико-методологічних досліджень і видання їх результатів, опублікування антологій, хрестоматій із "меморіальними" студіями, обговорення фахівцями перспективних, активно затребуваних проблем на конференціях, семінарах різного рівня, у викладацьких майстернях, створення баз інтердисциплінарних метаданих, відкриття відповідних магістерських програм тощо.

В Україні *пам'ять* стала помітним об'єктом монографічних, дисертаційних досліджень і студій меншого формату, тематикою конференцій, семінарів, академічних наукових проектів із 2000-х років. Виокремилосся коло постійних шанувальників новітнього напрямку у вітчизняній соціогуманітаристиці (Г.Г. Грінченко, В.О. Жадько, О.П. Кісь, К.В. Кислюк, Л.В. Стародубцева та ін.), котрі здійснюють успішний науковий пошук у "меморіальній" царині (Бездрабко, 2016: 97). Попри відчутні відмінності між ними в тематиці, головним концептом залишається пам'ять, розгляд якого перегукується з західноєвропейськими новітніми студіями. Подією для україномовної читацької аудиторії стала поява перекладів зарубіжних класиків популярного дискурсу, зокрема вихід друком в 2012 р. книги сучасної німецької дослідниці Аляйди Ассман "Простори спогаду: Форми та трансформації культурної пам'яті" (Ассман, 2012). Її роздуми про функції, засоби і носіїв пам'яті (індивідуальної чи колективної, тобто культури) викликають цікаві фрейми, що дозволяють розширити обрії пізнання.

Поза наукою пам'ять завжди була об'єктом уваги людства. Класичним проявом інтересу до пам'яті стало формування книгозбірень, архівів, музеїв як соціальних феноменів, інших великих культурних інституцій, розвиток бібліофільства чи колекціонування тощо. На думку Умберто Еко, пам'ять завжди виконує подвійну функцію, одна з яких – збереження певних даних, інша – "забування інформації, що нам не прислужиться" (Еко, Кар'єр, 2015: 56). Розвиваючи це твердження, відомий філософ зауважив, що кожна культура зобов'язана вміти фільтрувати спадщину попередніх століть, аби не уподібнитися до борхесового персонажа Фунеса, котрий був здатним пам'ятати все (Еко, Кар'єр, 2015: 56). В унісон до міркувань У. Еко, який ставився до культури як до добору інформації, вартості збереження, його колега Жан-Клод Кар'єр порушує проблему фільтрування в контексті виконання цієї важливої й соціально значущої місії, здійснюваної в ім'я інтересів наших нащадків (Еко, Кар'єр, 2015: 59).

Погоджуючись, що пам'ять є "питанням вибору, уподобань, відсторонення, вільних чи невольних лакун", має неповторну природу, У. Еко запропонував теорію децимації. Суть її полягає в тому, аби читати кожну десятку книгу, відмовляючись від знайомства з подібними іншими, переглядаючи при цьому їх бібліографію та примітки, щоб зрозуміти, чи вартісною є вона сама (Еко, Кар'єр, 2015: 59). Тема фільтрування, відбору, селекції, експертизи вартісності, цінності одиниці зберігання залишається надактуальною, особливо в умовах з'яви "електронних слуг" чи глобальних пошукових систем, які в будь-який момент можуть надати доступ до необмеженої сукупності інформації і навіть тоді, коли ми не спроможні сформулювати запит про власний пошуковий інтерес (Еко, Кар'єр, 2015: 58). За таких обставин, по-перше, актуалізується питання верифікації даних і врахування факту, що пам'ять є реконструкцією того, що було, за допомогою свідчень, слідів минулого (Еко, Кар'єр, 2015: 60); по-друге, здатності нашої індивідуальної пам'яті зробити нас інтелектуально автономними, незалежними від колективної; по-третє, ролі в цій системі пам'яті відчуттів і емоцій.

Відповіді на ці та інші важливі питання люди намагалися сформулювати упродовж усієї власної історії. Чи не найцікавіші зразки з них містить художня література. Усвідомлюючи неосяжність масштабів представлення в ній порушеної теми, дозволимо собі зупинитися лише на окремому випадку, який вважаємо не просто показовим, а таким, що зачіпає усі можливі структури пам'яті та суспільної діяльності, пов'язаної з її підтримкою і продукуванням.

Сімдесят років тому, 8 червня 1949 р., у престижному лондонському видавництві “Secker & Warburg” світ побачив культовий роман-антиутопія “1984”, написаний у жанрі соціальної фантастики, автором якого був відомий британський письменник-публіцист Ерік Артур Блер, знаний під псевдонімом Джордж Орвелл (1903–1950). Відтоді твір зазнав багаторазової деконструкції змісту, сюжету, аби критики змогли сказати більше, ніж сам автор. На цьому тлі було започатковано численні інтелектуальні рухи, зосереджені на проблемах реального життя, що їх так вправно й метафорично витворено в романі. Маючи різне походження, з огляду на візіонерський характер рухів, наприклад, посилену увагу до репресивних форм організації суспільного життя та його інституцій, які перешкоджають свободі й волевиявленню особи, громади, вони розвивалися переважно на платформі соціального “утопічного” постмодернізму.

У 1980-х роках цей вид постмодернізму радикально вплинув на власну позицію читача, змушуючи “розчинятися” в текстах, зміст яких був чітко спрямований на естетику тоталітарної держави й позбавленого свобод, зокрема інакодумства, суспільства. Подібна стратегія видається корисною, аби уможливити дослідження багатьох соціальних фактів, явищ, процесів, котрі так гротескно вирізняються в “темні” часи існування людства. Хоча ми свідомі того, що тоталітаризм як феномен починався з “прогресивної” мети – досягти абсолютної керованості суспільством в ім'я держави. Однак страхітливе породження цього явища відгукнулося в літературі двозначно. З одного боку, з'явилися відверті й переконані апологети “над-суспільної” держави, а з іншого – ті, хто творив опозиційний літературний наратив у різних жанрово-функційних формах. Внутрішньо присутня дискусія між ними стала основою для народження відмінних значень одних і тих самих понять та категорій, акумулюючи, маскуючи й поширюючи концепційні ідеї. Правда, пам'ять, спогад, культура, служіння Вітчизні, любов, людяність, боротьба, справедливість і багато інших життєво важливих для кожної особи концептів по-різному трактуються із позицій суб'єкта-гуманітарія та охоронця й ревного адепта “єдино правильного порядку”. Насичені відповідними епізодами тексти, витворені у часи існування тоталітарних держав, віддзеркалюють учасників діалогу і соціальний контекст, в якому вони існували та намагалися розв'язати глобальні проблеми людства.

Безперечно, літературознавство, історія, філософія, політологія та цілий спектр інших гуманітарних наук, давно зробили роман Джорджа Орвелла “1984” об'єктом комплексних і системних досліджень (Орвелл, 2019). Літературне визнання геніальності автора у вигляді численних премій позбавляє скептиків права сумніватися в неординарності твору. Однак вивчення його в ракурсі загальнонаукових, філософських проблем пам'яті в українському науковому просторі залишається не представленим. Зауважмо також, що з-поміж зарубіжних колег-архівістів лише окремі з них відчували потребу актуалізувати ідеї роману, віддаючи належне Дж. Орвеллу за висвітлену тему доцільності соціалізації важливих інституцій пам'яті. Першим це зробив знаний теоретик і практик архівної справи, багаторічний президент Федерального архіву Німеччини, віце-президент, президент Міжнародної ради архівів (1980–1988 рр.) Йоганнес (Ганс) Гайнріх Боомс у праці, присвяченій глобальній проблемі, – формуванню світової пам'яті (world's memory). Ідеться про статтю, опубліковану 1972 р. в авторитетному фаховому виданні “Archivalische Zeitschrift”, – “Суспільний лад і формування [документальної] спадщини: до проблеми

архівної експертизи джерел” (“Gesellschaftsordnung und Ueberlieferungsbildung: Zur Problematik archivarischer Quellenbewertung”) (Booms, 1972). Непересічність розвідки засвідчив її передрук через 15 років в англomовному світі в іншому науковому часопису – “Archivaria”, що зробило автора найбільш цитованим європейським архівістом у північноамериканському контексті рубіжних десятиліть XX–XXI ст. (Booms, 1987).

На тлі теоретизувань щодо різних важливих аспектів архівістики декілька рядків було присвячено утопічним фантазіям Дж. Орвелла, представленим у романі “1984” (Booms, 1987: 78). Порушивши питання експертизи цінності документів, особливу увагу Г. Боомс приділив суспільній місії архівістів, покликаний формувати документальну спадщину людства, а саме проводити відбір “достойних” бути збереженими документів. Саме ця їхня функція відповідає системі цінностей суспільства кожної епохи. Після тривалих дебатів значущість участі архівістів у комплектуванні архіву ще на ранній стадії життя документа нині перебуває поза сумнівом. Проте виконання ними іманентно властивої, природної функції наштовхується на проблему доцільності та міри контролю з боку держави й суспільства за цим надважливим, відповідальним процесом. Тож насправді маємо таку картину: архівіст, як представник соціуму, вирішує, які саме задокументовані факти, процеси, явища суспільного життя мають бути збереженими та переданими завдяки документально-комунікаційній діяльності, щоб скласти частину культурної пам’яті й впливати на історичну свідомість (Booms, 1987: 78). “Хто контролює минуле, той керує майбутнім; хто контролює теперішнє, той контролює минуле” (Орвелл, 2019: 38), – цитуючи гіперболічне висловлювання з апокаліптичного бачення прийдешнього в романі Дж. Орвелла, Г. Боомс фактично актуалізував питання прагматичне – безпомилковості рішень архівістів, аби історичні свідчення не залежали від тимчасової ідеологічної кон’юнктури, політично домінуючих еліт, а сама історія не використовувалася як арсенал для виправдання їх status quo.

Ця ситуація зробила архівістику чутливою до питання про соціальний вимір архетипної, за визначенням Артура Зехеля, функції архівістів – експертизи цінності документів (Zechel, 1965: 298). Легковажне ставлення до оцінювання перспективності їх зберігання створює передумови для справдження в реальному житті багатьох літературно гіперболізованих сюжетів у творі Дж. Орвелла. Розглянемо це докладніше.

Тож у центрі роману – історія клерка Вінстона Сміта, котрий живе в одній із трьох найбільших провінційних локацій – у Лондоні, головному місті “Злітно-посадкової смуги номер один”, і працює в департаменті документації міністерства правди тоталітарної супердержави Океанія. Її офіційною мовою була новомова, словотвір якої повністю залежав від затребуваності тих чи інших слів Партією. Словник мови щороку ретельно переглядався і з нього регулярно вилучалися слова, що були чужими ідеології правлячої (Внутрішньої) Партії. У новомові не було слів “думка”, “думати”, “вільний”, “честь”, “справедливість”, “мораль”, “інтернаціоналізм”, “демократія”, “наука”, “релігія” та багато інших із різних мовних частин, які “стосувалися концептів свободи і рівності” (Орвелл, 2019: 287). Її творці прагнули досягти породження максимально незалежної від свідомості мови шляхом зумисного спотворення слів, витвором безкінечних аббревіатур, зубожінням словника й багатьма іншими прийомами. Завдяки цьому артикульована мова утворювалася “безпосередньо у гортані, зовсім не зачіпаючи найвищих мозкових центрів” (Орвелл, 2019: 290). І все це заради “вищої” мети – остаточного витіснення старомови, що мало призвести до розриву останнього зв’язку, який єднає людей із минулим (Орвелл, 2019: 292). Після цього прочитати і зрозуміти Слово, написане раніше, стане справою, що неможливо реалізувати, а перекласти на новомову – нездійсненною місією, якщо не вдається до “ідеологічного перекладу”, який урешті-решт буде зведений до “панегірика абсолютній владі” (Орвелл, 2019: 293).

Партія, безперечно, позиціонується з керівною силою, що намагається зберегти власне панування вічно. Для цього вона постійно змагається із Зовнішньою партією, яка рветься до влади. Є ще також “соціальний гумус” – проли, що складають 85% населення. Їм ніколи не бути при владі та найбільше, про що вони можуть мріяти, це просто існувати у системі координат, де “життя і смерть – те саме” (Орвелл, 2019: 130). Верхівку соціальної піраміди посідає “вождь”, “wartovий революції” – Старший Брат, котрий користується необмеженою владою над усіма, у т. ч. тотальним контролем над діями й думками кожного громадянина Океанії. Виявлення найдрібніших актів непокори завершувалося нічними візитами охоронців порядку, несподіваним пробудженням і зникненням людей назавжди в темряві ночі (Орвелл, 2019: 23). Це називалося “розпорошити”, “скасувати”, “виполоти з реальності” особу та неодмінно супроводжувалося вилученням її прізвища, імені з усіх реєстраційних записів, знищенням будь-яких згадок про життя й діяльність, запереченням самого факту існування, конститууючи акт повного “забуття” (Орвелл, 2019: 23).

При знайомстві з твором легко помітити численні сюжетні лінії із загального суспільного життя та приватного повсякдення, майстерно виписані автором. Відокремити перше від другого дуже складно через відсутність категорії “самотність” і можливості усамітнитися (Орвелл, 2019: 132), оскільки особисте “розчинилося” в прорахованому і чітко контрольованому суспільному, позбавляючи людину маленьких радощів бути собою.

Ми знаходимо тут показовий і детальний розпис робочого дня та занять у вільний час державного службовця, замальовки його чорно-білого безрадісного повсякдення, позбавленого ініціативності та такого, що не опирається усталеності. У житті Вінстона все наперед відомо, адже всі можливі алгоритми вчинків прораховані Партією, а характер суспільних стосунків, родинних взаємин, сфера розваг, політика, економіка – регламентовані до дрібниць, коли випадковостей бути не може, оскільки “жили за звичкою, яка перетворилася на інстинкт, – будучи переконаним, що підслуховується кожне промовлене слово і простежується кожен ваш рух, якщо навколо не цілковита темрява” (Орвелл, 2019: 7).

Будь-який нинішній день схожий на тисячі попередніх і прийдешніх: від колективної гімнастики, трансльованої центральним (та єдиним) телеканалом о 07.15, і до всезагального відбою та відключення світла о 23.30. І все це в умовах суцільного й повсякчасного нагляду на вулиці, у помешканні за кожним на тлі сірого буденного безвихіддя, яке закарбувалося у свідомості спогадами, де “завжди бракувало їжі, шкарпетки й спідня білизна були дірчавими, меблі – поламаними й хиткими, кімнати – холодними, поїзди в метро – переповненими, будинки розвалювалися, хліб був чорним, чай – дефіцитом, кава бридко смерділа, сигарет ніколи не вистачало – все було дороге і дефіцитне, окрім синтетичного джину”, а “серце щемить від невлаштованості, бруду й убогості, від нескінченної зими, подертих і липких шкарпеток, поламаного ліфта, який ніколи не працює, холодної води, обліпленого піском мила, сигарет, що розсипаються в руках, несмачної їжі з дивним присмаком” (Орвелл, 2019: 61). Це породжувало відчуття нестерпності через пам’ять поколінь, яка підказувала, що колись було інакше й може бути не так (Орвелл, 2019: 61). Таке облаштування життя мало виховувати людину невибагливу, смиренну, вільну від бажань кращого, а найголовніше – від минулого. І все заради успішності й процвітання Океанії, Старшого Брата та Партії.

Міністерство правди (символічно новомовою – мініправда), в якому служив В. Сміт, займалося генеруванням новин, керувало розвагами, освітою та мистецтвом (Орвелл, 2019: 9). Безпосереднім обов’язком Вінстона було вносити зміни до документів, зміст яких суперечив офіційній ідеології, або ж містив інформацію, що не відповідала поточному моменту. Через чистку практично кожного документа, у т.ч. і тих, що

засвідчують юридично особу, він, як і кожен мешканець Океанії, не знав навіть дати свого народження. Це доволі показово демонструвало масштаби та всеохопність процедури (Орвелл, 2019: 11). Сама історія людини губилася в густому мороку, обриси власного життя втрачали чіткість, адже неможливо опертися на жоден документ як доказ, свідчення того, що це було (Орвелл, 2019: 35).

Будні звичайних конторських службовців проходили у суцільній і повсякчасній підозрі в тому, що за кожним із них стежать, аби не було спокус в “офіційних” чи особистих справах навіть подумки відхилитися від “лінії Партії”, за чим пильно спостерігала Поліція думок. Саме тому чи не найголовнішим завданням кожного службовця, щоб не підпасти під підозру в неблагонадійності, було контролювати вираз обличчя, яке мало випромінювати байдужість чи спокійний оптимізм (Орвелл, 2019: 9). Важливим здобутком Океанії стало витворення розхитаної, піддатливої особистості, ніколи не впевненої у собі, у справжньому часі та в минулому, нездатної боронитися від режиму.

Зосередження уваги на прямих службових обов’язках Вінстона надає простір для опертя міркувань про важливість документальної спадщини, архівів у бутті людства й самоідентифікації людини. У його робочому кабінеті, крім стола і стільця, містилися три комунікаційних труби, через які він щоденно отримував завдання. Кожна мала спеціальне призначення. Дві з них “постачали” В. Сміта документами, періодикою, зміст яких потребував коригування, тобто наперед свідомого фальшування. Третя – “діра пам’яті”, слугувала для знищення відпрацьованих письмових свідчень, які зникали в ній безповоротно, перетворюючись на попіл (Орвелл, 2019: 40). Символічно, у міністерстві правди “дір пам’яті” були десятки тисяч, розташовувалися вони не тільки в кожному бюро, але й у коридорах будівлі, громадських місцях на невеликій відстані одна від одної. Усякий службовець відомства пам’ятав про те, що “має бути знищений кожен документ” (Орвелл, 2019: 40–41). Цей процес стосувався оригінальних документів будь-якого формату: “газет, [...] книжок, часописів, памфлетів, плакатів, брошур, кінофільмів, звукозаписів, коміксів, фотографій [...] кожного різновиду літературної або документальної продукції, що мала хоч якесь політичне або ідеологічне значення” (Орвелл, 2019: 42–43). Політика, так само, як ідеологія, сприймалася механізмом, за допомогою якого індивіди виконують суспільну роль. Ідеологія для тоталітарної держави означала не лише хибну свідомість світу, але й спотворене віддзеркалення у світогляді суб’єктів формації реальних відносин. Саме тому департамент, в якому служив Вінстон, відіграв важливу роль у соціальному будівництві.

Щоденно, щохвилинно впродовж робочого дня В. Сміт, як і безліч його колег, узгоджував минуле з теперішнім, прагнучи не залишити на папері жодної новини, думки, “яка суперечила б сьогоднішню” (Орвелл, 2019: 43). Це робилося задля того, аби “можна було документально довести, що будь-яке передбачення Партії було правильним” (Орвелл, 2019: 43). Розпачливим виглядає зізнання Вінстона в тому, що вся історія – палімпсест, який “стирався й переписувався наново стільки разів, скільки треба” (Орвелл, 2019: 43). За таких умов поняття фальшування документа втрачало сенс, оскільки довести спотворення даних практично неможливо. Діяльність В. Сміта полягала в безкінечному переписуванні чи підготовці до передруку документів із тим, щоб не допустити найменшої підозри, що в них щось змінювали. Необхідність внесення змін у документи, які “доживали останні години” перед незворотною утилізацією, пояснювалася недбалістю, друкарськими чи іншими хибами, неточністю цитувань, передачі прямої мови тощо, котрі варті виправлення заради надуманої істини (Орвелл, 2019: 43). За умов, коли одна неправда змінювалася іншою, говорити про фальшування документів позбавлено сенсу, оскільки продукувана інформація не мала жодного стосунку “до бодай чогось у реальному світі” (Орвелл, 2019: 43). Фактично В. Сміт виступав у ролі секретаря-верифікатора (за Ж.-К. Кар’єром), котрий наповнені

неправдивою інформацією документи виправляв на інші подібні. Виконану ним роботу також верифікували з метою з'ясувати точність фальшування.

Важливу роль у фанатичній справі узгодження минулого з сьогоденням відігравав ще один відділ міністерства, головним призначенням якого було знаходити і збирати всі документальні свідчення, інформація яких суперечила узгодженим раніше, чи були “скасовані й приречені на знищення” (Орвелл, 2019: 43). Виправлені документи надходили для зберігання в архів, який спрощено трактувався “складом”, позбавленим будь-яких самостійних функцій і прав (Орвелл, 2019: 45).

Фальшування, як ключовий інструмент документування інформації, породжувало перекинуту з ніг на голову версію реальності, подібну до тієї, яку демонструє камера обскура. Архіви, перетворені на склади, втратили власну привабливість як незалежні від часу, політики й ідеології установи, перетворившись на коліщатко могутнього механізму продукування минулого із втратою розуміння і знань про те, “скільки брехні містить ця інформація” (Орвелл, 2019: 74). Породжене тоталітарною державою ставлення до світу й учасників історії в ньому призводило до того, що минуле було скасовано. Діяльність поза знаннями, або всупереч ним в ім'я псевдозахисту людини від травматичної сутички з реальністю спричинила постання примарної дійсності, добре описаної набагато раніше, приміром Гансом Християном Андерсоном у фінальній сцені “Снігової королеви” – зустрічі Кая і Герди у замку, де було “порожньо й мертвотно”, відсутні емоції й бажання, а серце людини – крижане (Андерсен, 2017: 27).

Символічним уособленням порядку речей в Океанії звучить зізнання В. Сміта в тому, що минуле відсутнє і, якщо ж “воно десь виживає, то лише у вигляді небагатьох матеріальних об'єктів без жодної словесної прив'язки до них”, а люди нічого не знають про нього, адже “кожен запис про ті часи знищено або сфальсифіковано, кожную книжку переписано, кожную картину перемальовано, кожную статую, кожную вулицю і кожную будівлю перейменовано, кожную дату змінено”; “історія зупинилася”; “не існує нічого, крім нескінченного теперішнього, в якому Партія завжди права” (Орвелл, 2019: 148). Нереальність сюжету очевидна. Однак за допомогою обраних літературних прийомів Дж. Орвелл у гіперболізованій формі порушив дуже важливу проблему – творення та збереження пам'яті, роль суспільства й кожного з нас у цьому.

Справжнім “віровідступництвом” Вінстона стали відвідини ним антикварної крамнички у віддаленій частині Лондона, де з-поміж безлічі маловартісних речей він придбав записник із гладеньким кремовим папером, злегка пожовклим від часу, яких “не виробляли вже принаймні років сорок” (Орвелл, 2019: 10). Сам цей акт розглядався Партією як непокора, а принести його додому і тримати у себе – злочином, незважаючи на відсутність записів. “Недостойна” думка проголошувалася гріхом, бо ж не варто жадати переступу. Ведення особистого щоденника офіційно законом Океанії не заборонялося, проте спійманому на цьому громадянину загрозувало ув'язнення на чверть століття. Перо і чорнила в тій фантазмагоричній реальності сприймалися архаїзмом. Забруднені чорнилом руки під час вправлення в письмі могли так само викрити “злочин” В. Сміта. Безглуздість ведення щоденника для минулого чи майбутнього, які неможливо уявити, а тим паче “влучити” й обернути у збережену документальну форму фіксованої інформації, для Вінстона була очевидною, оскільки після тебе не залишиться нічого, що культивуватиме пам'ять чи підтримуватиме спогад (Орвелл, 2019: 30). Але можливість вільно написати у щоденнику, що $2 \times 2 = 4$, а не 5, як потрібно Партії, для Сміта – найвищий вияв свободи (Орвелл, 2019: 236). Саме особистий щоденник Вінстона і став підставою для його арешту, ув'язнення й подальших поневірянь, фінал яких у романі не простежується.

Безперечно, багатогранність сюжетних ліній утопії Дж. Орвелла “1984” уможливорює тяглість діалогу між читачем і головним героєм твору до безкінечності.

Утім для нас цікавий лише епізод, пов'язаний із пам'яттю, простором спогаду, документом за активного життя та перебування в архіві, соціальним виміром його значущості задля збереження документального надбання людства, адекватного віддзеркалення буття суспільства, кожного з нас, адже саме це й документується.

Пам'ять, документ, архів – поняття та категорії полісемантичні, мають складну змістову конструкцію. Інтегральне, широке значення належить культурі (колективній пам'яті), що розглядається як взаємодія сучасного з минулим у багатоманітних соціально-культурних контекстах (Ассман, 2012: 9). Колективна пам'ять, як і індивідуальна, має власні ознаки ідентифікації, якими виступають сліди минулого (віддаленого та близького). Пам'ять про них підтримується завдяки різним формам соціального існування (книга, документ, музейний експонат, антикварна річ тощо) та потужним інституційним культурним системам (музей, архів, бібліотека тощо).

Концепт пам'яті, оригінально виписаний Дж. Орвеллом, дозволяє сприймати простір спогаду як певне “сховище”, уособлення інформації про минуле, із недоторканим текстом і автономним статусом, завдяки чому людина реконструює / деконструює смисл, значення документа, архіву для пригадування / забування, визначає перспективи ідентифікації нації, суспільства, родини, сім'ї, себе як особистості. При цьому підкреслюється змінність цих явищ, що залежить від внутрішніх, зовнішніх чинників накопичення / вилучення документації, інформаційного збагачення / зубожіння архівів. Високохудожнє, майстерно виконане Дж. Орвеллом у романі “1984” маркування горизонтів пам'яті відкриває розуміння шляхів уникнення руйнування людства, аби останнім нашим словом, справді, не стало “НІЧОГО”.

Література:

- Андерсен, 2017 – *Андерсен Г. Х.* Снігова королева. Київ, 2017. 30 с.
Ассман, 2012 – *Ассман А.* Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ, 2012. 440 с.
Бездрабко, 2016 – *Бездрабко В.* Документ і архів у вимірі теорії пам'яті Аляйди Ассман // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань. Вип. 9. Київ, 2016. С. 97–99.
Еко, Кар'єр, 2015 – *Еко У., Кар'єр Ж.-К.* Не сподівайтесь позбутися книжок. Львів, 2015. 256 с.
Орвелл, 2019 – *Орвелл Дж.* 1984: роман. Київ, 2019. 320 с.
Booms, 1972 – *Booms H.* Gesellschaftsordnung und Überlieferungsbildung: Zur Problematik archivarischer Quellenbewertung // *Archivalische Zeitschrift*. 1972. № 68. S. 3–40.
Booms, 1987 – *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources // *Archivaria*. 1987. Vol. 24. P. 69–107.
Zechel, 1965 – *Zechel A.* Probleme einer Wissenschaftstheorie der Archivistik mit besonderer Berücksichtigung des Archivwesens der Wirtschaft // *Tradition: Zeitschrift fuer Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*. 1965. Vol. 10, Issue 5/6. S. 298–320.

References:

- Andersen, 2017 – *Andersen H. C.* Snihova koroleva [The Snow Queen]. Kyiv, 2017. 30 s. [in Ukrainian].
Assmann, 2012 – *Assmann A.* Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiati [Spaces of memory. Forms and transformations of cultural memory]. Kyiv, 2012. 440 s. [in Ukrainian].
Bezdrabko, 2016 – *Bezdrabko V.* Dokument i arkhiv u vymiri teorii pamiati Aliaidy Assman [Document and archive in Alyda Assman's Theory of Memory] // *Terminolohiia dokumentoznavstva ta sumizhnykh haluzei znan.* Vyp. 9. Kyiv, 2016. S. 97–99. [in Ukrainian].
Eko, Karier, 2015 – *Eko U., Karier J.-K.* Ne spodivaitesia pozbutysia knyzhok [Don't expect to get rid of books]. Lviv, 2015. 256 s. [in Ukrainian].
Orvell, 2019 – *Orvell Dz.* 1984 [1984]. Kyiv, 2019. 320 s. [in Ukrainian].
Booms, 1972 – *Booms H.* Gesellschaftsordnung und Ueberlieferungsbildung: Zur Problematik archivarischer Quellenbewertung // *Archivalische Zeitschrift*. 1972. № 68. S. 3–40. [in German].
Booms, 1987 – *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources // *Archivaria*. 1987. Vol. 24. P. 69–107. [in English].
Zechel, 1965 – *Zechel A.* Probleme einer Wissenschaftstheorie der Archivistik mit besonderer Berücksichtigung des Archivwesens der Wirtschaft // *Tradition: Zeitschrift fuer Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*. 1965. Vol. 10, Issue 5/6. S. 298–320. [in German].

SOURCE STUDIES / ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDC 097

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i33.p.14

TAMARAO. KUTSAIEVA

PhD (History), National Museum of History of Ukraine (Ukraine)

**MARGINAL INSCRIPTIONS AS OBJECTS OF MUSEUM STUDIES:
THE CASE STUDY OF THE LIBRARY OF THE NATIONAL MUSEUM OF
UKRAINIAN HISTORY**

Abstract: *The first attempt in the scientific practice of the National Museum Ukrainian History to conduct an individual and complex studying of marginal inscriptions has been done in this article. There is the case study of the Hand Press Books and antiquarian books from the library of the mentioned museum. The object of the study has been characterized and reasoning why the antiquarian books published in XIX century, but after 1830, have been chosen as the objects of this research, beside the classical objects of the study of marginal inscriptions (Hand Press Books and antiquarian books). Sources and historiography of the research as well as publications of the museum specialists have been systemized. The conclusion about small attention of researchers to the library of the National Museum of Ukrainian History has been done too. The author of the article has substantiated one more conclusion about absence of publications dedicated to the library as the source of information about the history of book printing in Ukraine or museum book collections = historical libraries beyond the museum. The generally accepted scientific criteria for classification of marginal inscriptions have been generalized on the basis of historiography. Four additional criteria for studying of marginal inscriptions have been proposed for the discussion.*

Challenges of the research have been analysed in the main part of the article. There is absence of attribution and fixation of the history of acceptance of the books in the museum library because of the specific status of all museum libraries in Ukraine; absence of a formal right to use such definitions of the Ukrainian legislation as the Rare and Valuable Books concerning the books published in XVIII – the early XIX centuries and some antiquarian books; problems of identifications of handwriting exactly as a marginal inscription, not a written bookplate (exlibris). Some samples to the mentioned challenges have been proposed. The author of the article has implemented the aim of the research and presented attribution of the marginal inscriptions in eleven Hand Press Books and three antiquarian books, including one handwritten antiquarian book – the object of this study. The content of the marginal inscriptions in Mykola Zakrevskyi's book "Depiction of Kyiv" (1868) – the most unique book from the point of view of the historical narrative as well as the invitation letter to Mykola Zakrevskyi (the object of the museum importance or so called "Museum finding") has been presented in this research. Maximum of available information about the content and classifications of the types of marginal inscriptions (handwritten, marginal glosses and Marginal inscriptions of publishing houses) has been presented in the article too.

Contribution in research and popularisation of the collection of the National Museum of Ukrainian History, studying of history of a book as the object of the material and spiritual heritage, personality of (less)known readers and reading cultures in different epochs have been done based on the results of attribution, bibliographical description and classification of the books, marginal inscriptions and bookplates. Another essential result of the research is entering in the scientific circulation the Preliminary list of the Hand Press Books and antiquarian books with marginal inscriptions that have been chosen as the objects of this research. The stress on the urgent relevance of continuation of the complex studying of these books with the aim to give them status of the Rare and Valuable Books through entry in the State Register of the National Cultural Heritage has been done. The author has determined some perspectives of this research. They are continuation of the complex studying of the marginal inscriptions,

searching of new marginal inscriptions and fragments of historical libraries that nowadays are parts of the collection of the National Museum of Ukrainian History in other museums, archives and libraries for contribution to development of the museum communication and studying of Auxiliary Sciences of History.

Key words: bookplate, book research, inscript, marginal inscription, National Museum of Ukrainian History.

КУЦАЄВА Т.О.

Кандидат історичних наук, Національний музей історії України (Україна)

МАРГІНАЛІСТИКА В МУЗЕЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: НА ПРИКЛАДІ БІБЛІОТЕКИ НМІУ

Анотація: В статті здійснено першу в науковій практиці Національного музею історії України комплексну спробу дослідити маргіналістику на прикладі стародруків, антикварних книг і книг, виданих з другої половини XIX ст., що зберігаються в бібліотеці музею. Систематизовано джерельну базу та історіографію дослідження, узагальнено зміст публікацій співробітників музею та зроблено висновок про малу присутність інтересу до дослідженої бібліотеки в фаховій дискусії в Україні. В результаті, авторкою обґрунтовано висновок про відсутність фахових публікацій про бібліотеку як джерело наукової інформації з історії книгодрукування України або про музейні книжкові збірки поза Національним музеєм історії України. За результатами музейної атрибуції, бібліографічного опису та типологізації книжкових пам'яток за прийнятими критеріями, зроблено внесок в опрацювання та популяризацію колекцій Національного музею історії України, дослідження історії книги як об'єкту матеріальної та духовної спадщини, особистості її читача та читачьких культур різних епох. Іншим суттєвим результатом дослідження стало введення в науковий обіг попереднього переліку книг з маргіналіями, що обрані предметами дослідження. Зроблено акцент на крайню актуальність подальшого комплексного наукового опрацювання книжкових пам'яток з метою надання їм статусу рідкісних та цінних видань через внесення до Державного реєстру національного культурного надбання. Авторкою визначено перспективи подальших розвідок: продовження комплексного опрацювання маргіналій і пошук фрагментів історичних бібліотек, які нині є частиною бібліотеки Національного музею історії України, в інших музеях, архівах і бібліотеках для збільшення внеску дослідження історії книгодрукування, розвиток спеціальних історичних дисциплін та музейної комунікації.

Ключові слова: інскрипт, книгознавчі дослідження, маргіналія, маргінальний напис, екслібрис, Національний музей історії України.

КУЦАЕВА Т.А.

Кандидат исторических наук, Национальный музей истории Украины (Украина)

МАРГИНАЛИСТИКА В МУЗЕЙНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ: НА ПРИМЕРЕ БИБЛИОТЕКИ НМИУ

Анотация: В статье реализована первая в научной практике Национального музея истории Украины комплексная попытка исследовать маргинальную науку на примере старопечатных, антикварных книг и книг, изданных начиная с второй половины XIX в., которые хранятся в библиотеке музея. Проведена систематизация историографии и источников исследования, обобщено содержание публикаций сотрудников музея и сделан вывод про малое присутствие интереса к библиотеке Национального музея истории Украины в профессиональной дискуссии музейщиков. Автор также подготовила вывод про отсутствие профессиональных публикаций о названной библиотеке – источнике научной информации по истории книгопечатания в Украине или про её музейные книжные

собрания (исторические библиотеки), вне музея. За результатами музейной атрибуции, библиографической описи и типологизации книжных памятников в соответствии с принятыми научными критериями, сделан вклад в исследование и популяризацию коллекций Национального музея истории Украины, исследование книги как объекта материального и духовного наследия, личности её (мало)известного читателя и читательских культур разных эпох. Существенным результатом исследования стало введение в научный оборот предварительного списка книг с маргиналиями, выбранных предметом исследования и хранящихся в библиотеке Национального музея истории Украины. Дополнительно сделан акцент на крайнюю актуальность продолжения комплексного научного исследования книжных памятников с целью предоставления им статуса редких и ценных изданий, внесения их в Государственный реестр культурного национального достояния. Автор определила перспективы исследования – продолжить атрибуцию маргиналий и провести поиск фрагментов тех исторических библиотек, которые сегодня являются частью библиотеки Национального музея истории Украины, в других архивах, музеях и библиотеках.

Ключевые слова: *инскрипт, книговедческие исследования, маргиналия, маргинальная надпись, экслибрис, Национальный музей истории Украины.*

Наукові музейні дослідження з історії України та спеціальних історичних дисциплін, зокрема з маргіналістики, мають специфіку в порівнянні з суто академічними. Музейна наука має не лише робити внесок в написання історії України, а й створювати наукові основи для практичної музейної комунікації.

В Національному музеї історії України (далі – НМІУ) презентують книжкові пам'ятки з такими індивідуальними особливостями, що з'явилися в процесі побутування після остаточного завершення авторської роботи над текстом або видання книги, як маргіналії або маргінальні написи або маргінеси або покрайні записи. Однак це відбувається без інформаційного чи візуального акценту саме на маргіналії, отже вони залишаються поза увагою цільових аудиторій та не включені в музейну комунікацію. У той же час, книгознавчі презентації та дослідження сприяють взаємодії ключових місій музею – науковому опрацюванню колекції та її популяризації, зокрема книжкових зібрань, як об'єктів матеріальної та духовної спадщини та читацьких культур різних епох. Принагідно зазначимо, що теза Маргарити Шамрай про те, що маргіналія – це артефакт культури (Шамрай, 2005: 3), продовжена нами так, що сама можливість візуалізувати наратив через презентацію артефакту є чи не ключовою для музеїв України. Адже вітчизняні експозиції переважно орієнтовані на об'єкти і державних наративних музеїв не так багато. Назване додатково аргументує актуальність пропонованого дослідження.

Завданням статті є проаналізувати маргіналії на тиражних виданнях – стародруках, антикварних книгах та книгах, виданих з другої половини XIX ст., що зберігаються в бібліотеці НМІУ, а також зробити акцент на тому, що маргіналістика має перспективи для експозиційної, науково-дослідної та освітньої діяльності музеїв. Маргіналія дає значну інформацію про книгу як ланку зв'язку сучасності та минулого, фіксує історію повсякдення, побутування книги та сприйняття суспільством інформації, що вона несе через висловлювання – тт. філософію читачів. Таким чином, маргіналія набуває більше функцій, ніж суто мікроджерело наукової інформації, яке за однією думкою є фрагментарним і суб'єктивним, а за іншою – більш значущим, самодостатнім документальним історичним мікроджерелом оповідного та актового характеру (Войцехівська, Дмитрієнко, 2009; Зворський, 2019; Шамрай, 2005, с. 3). В результаті, маргіналія перетворюється на учасника наукової та музейної комунікації, перестає бути малопомітним та ілюстративним матеріалом в експозиції. Зміст маргіналій дозволяє змінити культурну цінність книги під час їх наукової атрибуції і таким чином уточнити значення рідкісних і цінних видань, що

складають культурну спадщину України. Завданням дослідження є також введення до наукового обігу нового джерелознавчого матеріалу.

Предметом дослідження є комплекс маргіналій в українських і зарубіжних тиражних виданнях – стародруках, антикварних книгах і книгах, виданих з другої половини XIX ст., що зберігаються в бібліотеці НМІУ. Тут ми вийшли за межі прийнятого предмету дослідження. Адже, за визначенням, наукова маргіналістика як порівняно молода наука, вивчає рукописні книги та стародруки. Предметом нашого вивчення стали книжкові пам'ятки, видані і після 1830 р. Проаналізований матеріал був здобутий нами *de visu* в ході попримірникових описів книжкових пам'яток з дотриманням наукової етики (Заболотна, 2011: 249).

Історіографія порушеної проблематики багаточисельна. Накопиченню досвіду для створення цього дослідження посприяли кілька ключових праць (Горська, 2018; Войцехівська, Дмитрієнко, 2009; Тимів, 2012: 33-36). Принагідно зазначимо, що більшість історіографії присвячена українським та іноземним книжковим пам'яткам саме XVI – першої половини XVII ст., дає загальнонаукові знання, методики роботи та принципи класифікації предмету дослідження.

Наукова класифікація маргіналій дозволила узагальнити багато критеріїв, що хоча б частково перекликаються між собою у різних дослідників (Войцехівська, Дмитрієнко, 2009; Зворський, 2019; Шамрай, 2005). Цими критеріями є: графіка написання: форми відтворення алфавітів, літер; засіб нанесення інформації: олівець, чорнило; зміст: маргіналія, що висловлює згоду або ні; ідеї, коментарі, тлумачення; стосуються тексту або ні та його оцінки; маргіналії – глоси, коментарі до тексту від автора або читача; маргіналії, що мають побутовий або історико-пізнавальний характер (те саме, що й історичні замітки); маргіналії як літературний жанр, складові етнографії або фольклористики; походження: авторські, вкладні, власницькі, дарчі, купівельні; маргіналії актового або оповідного характеру; приналежність або авторство: авторські або читачькі записи/ написи/ приписки; маргіналії типографії або “ліхтарики”; маргінальні глоси; типологія: заголовки, приписки наприкінці тексту (те саме, що й покрайні записи), фрази, цитати; за місцем знаходження: маргіналії, що розміщені на обкладинках, полях/ берегах тощо; характер і розмір: знаки, мовні зміни, позначки, слова, фрази; час написання. Також пропонуємо виділені нами додаткові критерії: стан збереженості; можливість прочитання; експозиційна перспектива; характер: виправлення тексту, приписки до тексту; мова маргіналій – відповідає мові тексту; маргіналії, написані мовою, якою користувався читач.

Серед публікацій в НМІУ наразі можна назвати тільки наші розвідки в співавторстві (Куцаєва, Дідора, 2019a: 655-660; Куцаєва, Дідора, 2019b: 661-667; Куцаєва, Дідора, 2019c: 668-674), де тема висвітлена епізодично, а також наш аналіз досвіду атрибуції книжкових пам'яток бібліотеки, що були видані впродовж 1800-1830 рр. (Куцаєва, 2019a: 5).

Пропонована розвідка є першою спробою індивідуального комплексного вивчення предмету дослідження. Блок його джерел дослідження складається з 14 книг (Див. Додаток). Використати фондово-облікову документацію НМІУ, як джерело дослідження, не можна. Через статус бібліотек вітчизняних музеїв їхні книжки не належать до державної частини музейного фонду України та не є музейними предметами. Названа документація на них не складалась. Інвентарні книги самої бібліотеки містять лише роки надходження книжок і то, детально лише з кінця 1940-х років. Інформацію про колишніх власників книг та інституції, що їх передали, не зафіксували. Отже, при втраті, а фактично недостатності архівної та іншої довідкової інформації, джерелознавча значущість маргіналій зростає (Ціборовська-Римарович, 2010: 267).

Зауваження: доповідь, що стала основою підготовки статті відбулась під час наукової конференції “Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального”

поворотів європейської гуманітаристики”, 4 жовтня 2019 р., Київ (Куцаєва, 2019b: 8); Тексти маргіналій подані в перекладі на українську мову з російської; Назви усіх книжок наведено в оригінальному написанні, але без літери “b”.

В якості вступу до основного матеріалу дослідження охарактеризуємо його виклики. Ключовою складністю є встановлення авторів маргіналій через нестачу інформації про зміст бібліотеки, порівняно з інформацією про зміст фондової колекції. В фондах книги так чи інакше атрибутовані, відомі “легенди музейних предметів” за книгами вступу, інвентарними картками або науково-уніфікованими паспортами, що заповнили під час знаходження музейних предметів. З різних причин картковий каталог бібліотеки НМІУ відсутній, робота з виявлення рідкісних і цінних видань не проводилась, електронна каталогізація розпочалась лише в останні роки, а наукове дослідження книжкових пам’яток, як і комплексне їх використання в науково-експозиційній діяльності, не відбувається. В цілому, змістовна бібліотека, що була накопичена від 1899 р. заснування Київського художньо-промислового і наукового музею – попередника НМІУ, залишилась майже не дослідженою. Більшість інформації, що важлива для провенансу книжкових пам’яток втрачена. Досі ми не можемо формально застосовувати до книг XVIII – першої третини XIX ст. такі важливі поняття законодавства як рідкісні, цінні видання та, власне, культурні цінності – вони не внесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

Маргіналії також визначаємо проблемними для дослідження не тільки через складність читання. Частина написів пошкоджена: заклеєні екслібрисами-наліпками, конвертиками для бібліотечних бланків, замарані штемпелями або свідомо затерті. Важливо правильно розпізнавати маргіналії, відрізняти їх від книжкових знаків, що засвідчували володіння книгою: рукописних власницьких або дарчих екслібрисів. Прикладом того, що напис, відібраний як маргіналія, виявився власницьким екслібрисом, є праця українського історика та археографа Дмитра Бантиш-Каменського “Исторія Малой Россіи со времен присоединения оной к Россійскому государству при Царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытнаго состоянія сего края”. Книга була видана в московській типографії Семена Селиванівського в 1822 р. в 4-х частинах. На форзаці 4-ї частини книги, єдиної наявної в НМІУ, міститься напис простим олівцем: “Ця книга належить запасному старшому унтер-офіцеру 18-го Східносибірського стрілецького полку Мухамет[?] Вапдияровичу ...”.

Це саме стосується і повного комплексу самого старого стародруку, відібраного для дослідження (але не самого старого в бібліотеці) – “Степенная книга Царскаго родословця, содержащая исторію російскую с начала оныя до времен Іоанна Васильевича, сочиненная трудами Преосвященных митрополитов Кипріяна и Макарія”. Книга була видана в московській типографії при Імператорському університеті в 1775 р. в двох частинах. Її співавтором був дипломат візантійської церкви, письменник-богослов і переписувач книг Митрополит Київський і всієї Русі Кипріян (Шабульдо, 2007). У свою чергу, не повний комплект 12-томної праці Миколи Карамзіна “Исторія государства Россійскаго” містить на томах №№ 9-12 як маргіналії, так і власницькі підписи (Див. Додаток).

Пропонуємо атрибуцію маргіналій зі збірки книжок – предмету дослідження. Відповідно до класифікації книга, видана до 1830 р. є стародруком (Ковальчук, 2015). Таким чином, 11 досліджених книжок атрибутовані як стародруки, видані в 1796, 1816, 1817 (4 книги), 1819 і 1822 рр.

Спроби атрибуції книжкових пам’яток, виданих після 1830 р. визначили інший виклик дослідження. Тлумачення необхідних понять щодо книжкових пам’яток, опублікованих після 1830 р., ми отримали лише з одного енциклопедичного видання

(Гром'як, Ковалів, Теремко, 2006: 45, 95). В ньому “Антикварною” визначено книгу, що видана від початку книгодрукування і до 1850 р. включно з акцентом на те, що помилково поняття “Антикварна книга” ототожнюють з будь-якою букіністичною книгою. До антикварних книг відносять також інкунабули. У свою чергу, “Букіністична книга” в названому словнику-довіднику охарактеризована як стара книга, що має цінність, перетворюється на предмет книжкової торгівлі. Так називають також антикварну книгу, яка публікувалася до середини XIX ст. Серед них особливе місце посідають інкунабули, палеотипи, а насамперед – рукописи та стародруки (Гром'як, Ковалів, Теремко, 2006: 95). Порівняння наведених понять дозволяє говорити про те, що будь-яку книгу як об'єкт матеріальної культури, можна називати “Букіністичною книгою”, “Антикварною книгою” – будь-яку друковану книгу, видану до 1850 р. Зважаючи на наведене, в цьому дослідженні ми вживаємо поняття “Стародрук” щодо книжок надрукованих до 1830 р., “Антикварна книга” – до 1850 р., а щодо всіх інших – книги, видані в другій половині XIX ст., першій половині XX ст. тощо. Таким чином, серед книжок, що були видані в другій половині XIX ст. та на початку XX ст. ми атрибутували маргіналії на трьох одиницях: 1868, 1898 і 1900 рр.

Найбільш унікальною з точки зору історичного наративу є праця українського історика, етнографа, мовознавця та письменника Миколи Закревського. Наявний в НМІУ 1-й том двотомної книги “Описаніє Києва” є екземпляром російськомовного видання книги автора та містить чисельні авторські правки (Див. Додаток). Вони показують, що Микола Закревський використав книгу як макет для наступного видання. Це підтверджують чисельні рукописні виправлення друкованого тексту чорним чорнилом – закреслення слів, фраз і цілих абзаців, наприклад: “... видання третє виправлене, перероблене та проти другого ... Власний екземпляр автора, знову перероблений, виправлений та доповнений ... Опис Києва. Том 5-й”. Цікавим є те, що маргіналія з 441 стор. винесена на весь простір незаповненої сторінки книги, а посилання на неї на самій сторінці позначене кольоровим малюнком “Лук зі стрілою”. Приписки до тексту, виправлення посилань, вставки нових посилань на літературу та джерела, трактуємо як глоси іноземною (німецькою) та церковнослов'янською мовами.

Цікавою є спроба становити призначення дати “14 травня. 1864”, адже вона не може ідентифікувати час написання маргіналій. Сама книга була видана в 1868 р. Важливим акцентом атрибуції книжкової пам'ятки є т. зв. “Музейна знахідка” (Див. більше: Куцаєва, 2019с: 49-52) – вміщений в книгу бланк листа-запрошення на ім'я Миколи Закревського щодо його участі в засіданні Московського археологічного товариства 22 жовтня 1868 р. Про існування цього документу в НМІУ не було відомо і за своїм статусом він відповідає поняттю законодавства “Предмет музейного значення”.

Значну кількість маргіналій містить стародрук “Подлинныя анекдоты Петра Великаго...” діяча мистецтв, медальєра та мемуариста Російської імперії німецького походження Якоба Штеліна (Див. Додаток). Вперше книга була опублікована німецькою мовою в Лейпцизі в 1785 р., але історію створення її російського перекладу маловідомим Карлом Рембовським реконструювати складно. На книзі наявні п'ять різних екслібрисів: монограма книговидавця Матвія Пономарьова; власницький підпис Мартянова, наліпка з текстом: “Бібліотека Поч. Гр. [А. М.] Мартянова. Екземпляр № 10. Книга № 35”, рукопис: “З книжок Олексія [М.] Мартянова” та екслібрис репресованого музейника Павла Потоцького (Денисенко, 2017: 118). Три з перелічених екслібриси пов'язані з автором частини маргіналій.

На форзаці є різні написи чорним чорнилом: “Із задоволенням користувався [Мифоил[?]] 1832, лютого 15-го; ... Мартянов читав 1814(17), лютого 26-го дня ... квітня, читала Анастасія Богданова, але зрозуміти мало розуміла ... 1814, вересня 25-го дня, користувався(лась)”. На нахзаці також є записи: “... і точно така, що мала чути і

читати та на вухо розповідати ... Хто ... прочитавши підпис ... називається дурень". Окрім того, що почерки складні для читання, маргіналії затерті, а кути сторінок з написами відірвані або знищені грибком. Сама рання дата на книзі 1790 р. і найбільш пізня 1832 р., орієнтують в період її побутування.

Чи не найбільш складними для читання є маргіналії на книзі державного діяча, історика та філософа Івана Єлагіна "Опыт повествования о России..." (Див. Додаток). Про побутування книги свідчить ярлик книжкової лавки московських купців Петра Ініхова та Олексія Базунова на форзаці. Наразі ми розшифрували кілька малозрозумілих фрагментів: "... благословення Патріарха ... вбитий Солтослов[?]".

Інший досліджений стародрук, виданий в 1796 р. – це збірка коментованих законів "Наказ ея Императорскаго величества Екатерины Вторыя..." (Див. Додаток). В книзі наявні не тільки маргіналії, а й власницький екслібрис та карикатура, намальована блакитним олівцем на нахзаці. Це чоловік в сюртуку, що крокує з тростиною та несе в руці циліндр. На нахзаці є напис: "Взято дві граматики, одна Дишерск[?], друга – Ясногор[?]. Грошей не отримано". На форзаці із продовженням на долучених аркушах є багато написів: "Ця книга належить стихарному паламарю Павлу Кудрицькому, 1854, місяця серпня 17 дня ... Стихарному Якову Терлецькому" – це власницькі рукописні екслібриси, перелік імен селян і селянок та цифри. Зважаючи на те, що слово "стихарний" зустрічається різними почерками двічі, то допускаємо, що книга переходила між служителями приходу.

Окремо від рукописних маргіналій розглянемо маргінальні глоси на рукописній копії оригінальної рукописної книги Іоанна Златоуста "Слово о лжепророках" XVII ст., що була написана напівуставом (Див. Додаток). Копію виконали не раніше 1879 р. і походить вона з колекції рукописів археолога та засновника Ростовського археологічного музею Андрія Титова (Бытко, 2017: 143-151). Про приналежність книги його бібліотеці свідчать екслібриси та каталог самого А. Титова (Титов, 1900, 82-83). На форзаці є напис чорнилом синього кольору: "Придбано в Є[лпідорфа] В[асильовича] Барсова в 1879 р. за 5 крб.". На берегах сторінок багато глосів напівуставом, що є частинами оригінального тексту. Це пояснення до змісту тексту, наприклад: "Ненавидять тих, що промовляють слова Божі" – переклад для цієї статті здійснено Вадимом Арістовим, дослідником рукопису (Арістов, 2019: 141-144). На берегах останньої сторінки є рукописна маргіналія російською мовою: "В цій книзі 26 (двадцять шість) аркушів" і нерозбірливі ініціали. Їх ми трактуємо як покрайній запис.

Чисельні типографські маргіналії "гражданським шрифтом" російської мови є і в згаданій праці Миколи Карамзіна – пояснення до тексту. Про читачів цих книжок частково розповідають майже повністю замазані власницькі написи: "З бібліотеки [А. О[Э]дергольма], 1817 ... 3 книжок [А. А. Кар...]" і власницький підпис [Д. Леиденко]. Аналогічний екслібрис [А. О[Э]дергольма], але з датою 1816 р., показує хронологію придбання книжок цим власником.

На основі проаналізованого матеріалу зроблено висновок про різноманітний зміст і типи маргіналій на тиражних виданнях – стародруках і книгах виданих з другої половини XIX ст. в бібліотеці НМІУ. Актуальним є розвиток музейних досліджень з маргіналістики для введення в науковий обіг та музейну комунікацію нового джерелознавчого матеріалу. На основі аналізу джерельної бази та історіографії теми зроблено висновок про незначну присутність інформації про книжкові пам'ятки з бібліотеки НМІУ в фаховій дискусії. Наприклад, книжкове зібрання барона Федіра Штенгеля, хоча і стало об'єктом одного дисертаційного дослідження, але матеріали з НМІУ воно не включило (Миронець, 2004). Створення історіографії про бібліотеку розпочалось лише в останні роки, тому значна

кількість інформації маргіналій як джерел наукової інформації досі залишається не опублікованою. Складений нами попередній перелік стародруків та книг виданих після 1830 р. з маргіналіями визначає актуальність подальшого опрацювання цих пам'яток з метою надання їм статусу рідкісних і цінних видань, культурних цінностей та внесення до Державного реєстру національного культурного надбання.

Перспектива розвідок в даному напрямку полягає в комплексному опрацюванні змісту, ролі виявлених маргіналій в конкретних історичних умовах і пошуку фрагментів історичних бібліотек, що нині є частиною бібліотеки НМІУ в інших музеях, архівах і бібліотеках.

Додаток. Перелік книг з маргіналіями в бібліотеці НМІУ

Книжки, видані в 2-й пол. XIX ст.:

Закревский Николай. Описание Киева. В 2 т. М.: Тип. В[?]. Грачева и Ко, 1868. Т. 1.

Трубицкий Александр. Хроника Беларускаго города Могилёва. М.: В Университетской типографии Михаила Каткова, 1887.

Златоуст Иоан. Слово о лжепророках, и лжеучителях, и об еретиках, и о знаменнях кончини века сего. [Б. в.; створена до 1879 р.; копія оригінальної рукописної книги XVII ст.].

Стародруки:

Наказ ея Императорскаго величества Екатерины Вторыя Самодержицы Всероссийския, данный Комиссии о сочинении проекта новаго уложения, с принадлежащими к тому приложеніями. М.: Сенатская типография, 1796.

Опыт повествования Ивана Елагина о Россіи, начатое на 65-м году от его рождения, лета от Р. Х. 1790, двора его Императорскаго величества обер-гофмейстера. В 3 кн. М.: Университетская типография, 1803. Кн. 1.

Штелин Якоб. Подлинные анекдоты Петра Великаго, слышанные из уст знатных особ в Москве и Санкт-Петербурге / пер. с нем. Карла Рембовского. М.: Вольная типография М[атвея] Пономарева, 1789.

Степенная книга Царскаго родословца, содержащая историю российскую с начала оныя до времен Иоанна Васильевича, сочиненная трудами Преосвященных митрополитов Киприана и Макария. В 2 ч. М.: Тип. при Императорском университете, 1775. 2 од.

Карамзин Николай. История государства Российскаго. В 12 т. Тт. 2-5, 7-8. Спб: Тип. Н[иколая] Греча, 1816-1817. 6 од.

Література:

Арістов, 2019 – *Арістов В.* Невідомі рукописи колекції А.О. Титова із фондів НМІУ // Науковий вісник НМІУ. 2019. №4.

Бытко, 2016 – *Бытко С.* Сборник “Слово о лжепророках и лжеучителях”: идея, структура, организация // Обретение святых – 2016: Сб. мат. VIII-й Межрегиональной церковно-научной конференции. Киров: Лобань, 2017.

Войцехівська, Дмитрієнко, 2009 – *Войцехівська І., Дмитрієнко М.* Маргіналістика [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ). URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Marginalistyka>. Назва з екрану (дата звернення: 03.10.19).

Гром'як, Ковалів, Теремко, 2006 – Літературознавчий словник-довідник / *Гром'як Р., Ковалів Ю., Теремко В. К.*: Академія, 2007. 753 с.

Горська, 2018 – Видання з автографами українських діячів науки і культури: каталог колекції НІБУ. Вип. 1 / уклад. *Н. Горська*. К.: Вид. дім “Вініченко”, 2018. 416 с.

Денисенко, 2017 – *Денисенко Л.* Книжкові знаки на книгах із колекції рідкісних видань НБУ ім. В. Вернадського: каталог. К., 2017. 350 с.

Заболотна, 2011 – *Заболотна Н.* Маргіналії та видавничі оправи стародруків – додаткові джерела до вивчення історії діяльності друкарень // Наукові праці НБУ ім. В. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 249-258.

Зворський, 2019 – *Зворський С.* Маргіналії. [Електронний ресурс]. Українська бібліотечна енциклопедія (далі – УБЕ). Режим доступу: <http://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D2%91%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%97>. Назва з екрану (дата звернення: 03.10.19).

Ковальчук, 2015 – *Ковальчук Г.* Стародруки. [Електронний ресурс]. УБЕ. URL: <http://ube.nplu.org/article/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%B8>. Назва з екрану (дата звернення: 03.10.19).

Куцаєва, Дідора, 2019а – *Куцаєва Т., Дідора Л.* Книжкові знаки, дарчі та маргінальні написи на виданнях з фондозбірні НМІУ з теми “Юдаїка” // Науковий вісник НМІУ. Вип. 4 (2019).

Куцаєва, Дідора, 2019б – *Куцаєва Т., Дідора Л.* Майстер-клас “Книга – багатогранне джерело музейних презентацій: неформальна освіта музейника” // Науковий вісник НМІУ. Вип. 4 (2019).

Куцаєва, Дідора, 2019с – *Куцаєва Т., Дідора Л.* Бібліографічний покажчик до теми “Історія єврейської громади України XIX – 1-ї пол. XX ст.”: на матеріалах фондової колекції та бібліотеки НМІУ // Науковий вісник НМІУ. Вип. 4 (2019).

Куцаєва, 2019а – *Куцаєва Т.* Атрибуція стародруків та антикварних книжок НМІУ: дослідження 2017-2019 рр. // Програма науково-практичної конференції “Наукова атрибуція творів, експертиза та оцінка культурних цінностей”. 24-25.10.2019. К.: НАКККіМ, 2019. 12 с.

Куцаєва, 2019б – *Куцаєва Т.* Маргіналістика в музейних дослідженнях (на прикладі антикварних видань із книгозбірні НМІУ) // Програма наукової конференції “Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики”, 04.10.2019. К.: НАН України, 2019. 12 с.

Куцаєва, 2019с – *Куцаєва Т.* Про музейні знахідки – необліковані предмети музейного значення // Культурна спадщина: традиції та інновації: Тези наук.-практ. конф., 27.05.2019. Л., 2019. 76 с.

Миронець, 2004 – *Миронець Н.* Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Штейнгеля: формування, зміст, доля; автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2004. 18 с.

Тимів, 2012 – *Тимів І.* Маргіналії в рукописних книгах і стародруках як джерело з історії татарських і турецьких набігів на українські землі в XVI–XVII ст. // Бібліотечна планета. 2012. № 3.

Титов, 1990 – *Титов А.* Описание славяно-русских рукописей, находящихся в собрании члена-корреспондента Императорского Общества Любителей Древней Письменности А.А. Титова в 6 т. М.: Печатня А.И. Снигревой. Т. 2. 1900. 153 с.

Ціборовська-Римарович, 2010 – *Ціборовська-Римарович І.* Маргінальні записи стародруків із книгозбірень католицьких монастирів XIV–XVIII ст. на етнічних українських землях як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів // Наукові праці НБУ ім. В. Вернадського. 2010. Вип. 28. С. 266-287.

Шабульдо, 2007 – *Шабульдо Ф.* КИПРІАН [Електронний ресурс]. ЕІУ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyprian_mytropolyt. Назва з екрану (дата звернення: 03.10.19).

Шамрай, 2005 – *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. К.: НБУ ім. В. Вернадського, 2005. 334 с.

References:

Aristov, 2019 – *Aristov V.* Nevidomi rukopysy kolektsii A. O. Tytova iz fondiv NMIU [The unknown manuscripts of Andriy Titov's collection in the collection of the National Museum of Ukrainian History]. Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. 2019. № 4. [in Ukrainian].

Bitko, 2016 – *Bitko S.* Sbornyk “Slovo o lzheprorokakh y lzheuchyteliakh”: ydeia, struktura, orhanyzatsiya [The compilation “The Word about the false prophets and the false teachers”: ideas, the structure and the content]. Obretenye sviatikh – 2016: Materials of VIII International church and scientific conference. Kyrov: Loban Publishing House, 2017. [in Russian].

Voitsekhivska, Dmytriienko, 2009 – *Voitsekhivska I., Dmytriienko M.* Marhinalistyka [Marhinalistyka]. [Elektronnyi resurs]. Encyclopedia of History of Ukraine (in the text – EIU). URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Marginalistyka>. [in Ukrainian].

Hromiak, Kovaliv, Teremko, 2006 – *Literaturoznachnyi slovnyk-dovidnyk / uklad. R. Hromiak, Yu. Kovaliv, V. Teremko.* [Literary dictionary]. Kyiv: Akademiia, 2007. 753 s.

Horska, 2018 – *Vydannia z avtohrافamy ukrainskykh diiachiv nauky i kultury: katalog kolektsii NIBU.* [Books with signatures of the prominent scientists and culture workers: the catalogues of the collection the National Historical Library of Ukraine]. Issue 1 / uklad. N. Horska. Kyiv: Vinichenko Publishing House, 2018. 416 s. [in Ukrainian].

Denysenko, 2017 – *Denysenko L.* Bookplates on the books from Vernadsky National Library of Ukraine rare books collection: catalogue. Kyiv, 2017. 350 s. [in Ukrainian].

Zabolotna, 2011 – *Zabolotna N.* Marhinalii ta vydavnychi opravy starodrukiv – dodatkovy dzherela do vyvchennia istorii diialnosti drukaren [Marginal inscription and covers of Hand Press Books as the auxiliary sources of the history of printeries] // Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni Volodymyra Vernadskoho. 2011. Issue. 31. S. 249-258. [in Ukrainian].

Zvorskyi, 2019 – *Zvorskyi S.* Marhinalii. [Marginal inscriptions]. [Elektronnyi resurs]. Ukrainian Library Encyclopedia (in the text – UBIE). URL: <http://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D2%91%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%97>. [in Ukrainian].

Kovalchuk, 2015 – *Kovalchuk H.* Starodruky. [Hand Press Books]. [Elektronnyi resurs]. UBIE. URL: <http://ube.nlu.org.ua/article/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%B8>. [in Ukrainian].

Kutsaieva, Didora, 2019a – *Kutsaieva T., Didora L.* Knyzhkovi znaky, darchi ta marhinalni napysy na vydanniakh z fondozbirni NMIU z temy “Iudaika”. [Bookmarks, donatives, and marginal inscriptions on books from the collection of the National Museum of Ukrainian history on the theme “Judaica”: relevance of the museum presentation]. Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. 2019. Issue 4. [in Ukrainian].

Kutsaieva, Didora, 2019b – *Kutsaieva T., Didora L.* Maister-klas “Knyha – bahatohranne dzherelo muzeinykh prezentatsii: neformalna osvita muzeinyka” [The workshop “Book as a many-sided source of

museum presentations”: informal education of museum staff]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. 2019. Issue 4. [in Ukrainian].

Kutsaieva, Didora, 2019c – *Kutsaieva T., Didora L.* Bibliohrafichnyi pokazhchyk do temy “Istoriia yevreiskoi hromady Ukrainy XIX – pershoi polovyny XX st.”: na materialakh fondovoi kolektsii ta biblioteki Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. [The bibliographic index to the theme “History of the Jewish community of Ukraine in XIX – the early XX century”: on materials of the stock collection and the scientific library of the National Museum of Ukrainian history]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. 2019. Issue 4. [in Ukrainian].

Kutsaieva, 2019a – *Kutsaieva T.* Atrybutsiia starodrukiv ta antykvarynykh knyzhok NMIU: doslidzhennia 2017-2019. [Attribution of Hand Press Books and the antiquarian books in the National museum of Ukrainian history: research in 2017-2019] // Prohrama naukovo-praktychnoi konferentsii “Naukova atrybutsiia tvoriv, ekspertyza ta otsinka kulturnykh tsinnosti”. 24-25.10.2019. Kyiv: NAKKKiM, 2019. 12 s. [in Ukrainian].

Kutsaieva, 2019b – *Kutsaieva T.* Marhinalistyka v muzeinykh doslidzhenniakh (na prykladi antykvarynykh vydan iz knyhozbirni NMIU) [Research of marginal inscription in the museum communication (case study of the antiquarian books in the library of National museum of Ukrainian history)] // Prohrama naukovo konferentsii “Spetsialni istorychni dystsypliny v konteksti “rechovoho” ta “vizualnoho” povorotiv yevropeiskoi humanitarystyky”, 04.10.2019. Kyiv: NASU, 2019. 12 s. [in Ukrainian].

Kutsaieva, 2019s – *Kutsaieva T.* Pro muzeini znakhidky – neoblikovani predmety muzeinoho znachennia [About museum findings – non registered objects of the museum importance] // *Kulturna spadshchyna: tradytsii ta innovatsii: Tezy naukovo-praktychnoi konferentsii*, 27.05.2019. Lviv, 2019. 76 s. [in Ukrainian].

Myronets, 2004 – *Myronets N.* Knyzhkovo-rukopysne zibrannia barona Teodor Shteingel: formuvannia, zmist, dolia: avtoreferat [The baron Teodor Shteingel’s book and manuscripts collection: foundation, context, future: the abstract]. Kyiv, 2004. 18 s. [in Ukrainian].

Tymiv, 2012 – *Tymiv I.* Marhinalii v rukopysnykh knyakh i starodrukakh yak dzherelo z istorii tatarskykh i turetskykh nabihiv na ukraïnski zemli v XVI-XVII st. [Marginal inscriptions in manuscripts and Old Printed Books as the source of the history of Tatar and Turkish raids on Ukrainian lands in XVI-XVII centuries]. *Bibliotechna planeta*. 2012. № 3. [in Ukrainian].

Tytov, 1990 – *Tytov A.* Opysanye slaviano-russkykh rukopyssei, nakhodiashchykh v sobranyy chlena-korrespondenta Ymperatorskoho Obshestva Liubitelei Drevnei Pysmennosti A. A. Tytova v 6 tomah. [Depiction of Slavic-Russian manuscripts in Andriy Titov’s collection – the member of the Imperial Community of admirers of ancient writing in 6 volumes]. Moscow: Snyhereva’s Publishing House. Vol. 2. 1900. 153 s. [in Russian].

Tsiborovska-Rymarovykh, 2010 – *Tsiborovska-Rymarovykh I.* Marhinalni zapysy starodrukiv iz knyhozbiren katolytskykh monastyriv XIV-XVIII st. na etnichnykh ukraïnskykh zemliakh yak dzherelo do istorii formuvannia monastyrskykh bibliotechnykh fondiv. [Marginal inscriptions in the Old Printed Books from libraries of Catholic monasteries in ethnic Ukrainian lands in the XIV-XVIII centuries as the source of the history of the formation of the monastery libraries collections]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni Volodymyra Ivanovycha Vernadskoho*. 2010. Issue. 28. S. 266-287. [in Ukrainian].

Shabuldo, 2007 – *Shabuldo F.* KYPRIIAH [Elektronnyi resurs]. EIU. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kypriyan_mytropolyt. [in Ukrainian].

Shamrai, 2005 – *Shamrai M.* Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15-17 st. [Marginal inscriptions of the Old Printed books in Cyrillic script of XV-XVII centuries]. Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine, 2005. 334 s. [in Ukrainian].

UDC 930.25 (477.83) «XIV/XVI»

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i33.p.24

TETIANAN.BILUSHCHAK

PhD (History), Assistant Lecturer, Lviv Polytechnic National University (Ukraine)

FUNCTIONAL ANALYSIS OF PRIVILEGES IN DOCUMENT-COMMUNICATION SYSTEM OF ROYAL CHANCELLERY OF THE JAGIELLONIAN DYNASTY LVIV DEFENSE POLICY DURING ITS PRE-SOURCE EXISTENCE (INFORMATION POTENTIAL OF ARCHIVAL FUNDS TsDIAL OF UKRAINE)

Abstract. *The funds of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv have been analyzed. It is turned out that the most significant information potential regarding the Jagiellonian dynasties Lviv defense policy is fund: 52, 131.*

One of the types of documents created by the Royal Chancellery, namely privileges as a result of the activity of the document-communication system of the defense policy of Lviv of the Jagiellonian dynasty, was researched. During the document processing, privileges in the content have been systematized as those issued for the restoration of the city's defense capability, for protection against attacks by Turkish-Tatar troops and for natural disasters elimination. On the basis of them, the analysis of the functions they performed during their pre-source existence was made.

The analysis of documents in the period of its pre-source existence makes it possible to consider it as a real phenomenon, and as a fact of the historical process. Another benefit of this research is that, depending on the role that privileges have played in the past, its significance in the source base is largely determined. The more significant the primary social function of the source (the impact on subsequent historical events, processes, phenomena, breadth of scope, etc.), the more important the value of the source as the information bearer.

Thus, the following functions were clarified as informational, social, communicative, administrative, legal, and historical functions, which acquired privileges after their operational acting role and were sent to Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv for preservation.

The paper gives examples of the Jagiellonian dynasty privileges and the dynamics of their issuance during the defense capabilities and fortifications construction enhancement in Lviv for natural disasters or enemy attack protection. The study found that the urban privileges granted by monarchs at different times were the main research source into the kings' policy to strengthen Lviv's defense capabilities.

The informative value of the sources consists of the possibility to trace the emergence of Lviv as an important defense and strategic center by analyzing the document content. The city fortifications are first mentioned in the privileges of Vladislav II Jagiello. During the reign of the successors of Vladislav II Jagiello – Casimir IV and Jan Olbracht, a large-scale construction of new fortifications, walls and towers was completed. The privileges of the successor kings Jagiel are typologically similar and granted for the same purpose as Vladislav II Jagiel himself.

Keywords: *document-communication system, Jagiellonian dynasty, medieval Lviv, defense fortifications, archival sources, privileges, functional analysis.*

БЛУЩАК Т.М.

Кандидат історичних наук, Національний університет "Львівська політехніка" (Україна)

ФУНКЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ПРИВІЛЕЇВ В ДОКУМЕНТНО-КОМУНІКАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ м.ЛЬВІВ ДИНАСТІЇ ЯГЕЛЛОНІВ У ПЕРІОД ЙОГО ДОДЖЕРЕЛЬНОГО ІСНУВАННЯ (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АРХІВНИХ ФОНДІВ ЦДІАЛ УКРАЇНИ)

Анотація. *Здійснено аналіз фондів Центрального державного історичного архіву України, м.Львів (ЦДІАЛ України). Виявлено, що до найбільш значних за інформаційним потенціалом щодо оборонної політики династії Ягеллонів належать: ф.52, 131.*

Досліджено один із видів документів, створених в королівській канцелярії, а саме привілеї як результат діяльності документно-комунікаційної системи оборонної політики м. Львів династії Ягеллонів. На основі їх здійснено аналіз функцій, які вони виконували у період їхнього доджерельного існування. З'ясовано наступні функції: інформаційну, соціальну, комунікативну, управлінську, правову, а також історичну, яких набули привілеї після своєї оперативної дієвої ролі і були відправлені до ЦДІАЛ України на збереження.

Під час опрацювання систематизовано привілеї за їх змістом як такі, що були видані для відновлення обороноздатності міста, для захисту від нападів турецько-татарських військ та від усунення природних катаклізм. В роботі наведено приклади привілеїв династії Ягеллонів та динаміку їх видачі. У результаті проведеного дослідження встановлено, що міські привілеї, надані монархами у різні часи, є основним джерелом дослідження політики королів щодо зміцнення обороноздатності Львова. А також з аналізу змісту королівських привілеїв можна прослідкувати становлення Львова як важливого оборонно-стратегічного центру. Міські укріплення вперше згадуються у привілеях Владислава II Ягайла. За правління наступників Владислава II Ягайла – Казимира IV і Яна Ольбрахта завершувалось масштабне зведення нових укріплень, мурів та веж. Привілеї королів-наступників Ягайла типологічно схожі і надавались з цією ж самою метою, що й самим Владиславом II Ягайлом.

Ключові слова: документно-комунікаційна система, династія Ягеллонів, середньовічний Львів, оборонні укріплення, архівні джерела, привілеї, функційний аналіз.

БИЛУЩАК Т.Н.

Кандидат исторических наук, Национальный университет “Львовская политехника” (Украина)

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРИВИЛЕГИЙ В ДОКУМЕНТНО-КОМУНИКАЦИОННОЙ СИСТЕМЕ ОБОРОННОЙ ПОЛИТИКИ г.ЛЬВОВ ДИНАСТИИ ЯГЕЛЛОНОВ В ПЕРИОД ЕГО ДОИСТОЧНИКОВОГО СУЩЕСТВОВАНИЯ (ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АРХИВНЫХ ФОНДОВ ЦДІАЛ УКРАИНЫ)

Аннотация. Осуществлен анализ фондов Центрального государственного исторического архива Украины во Львове (ЦГИАЛ Украины). Выявлено, что к наиболее значительным по информационному потенциалу по оборонной политике династии Ягеллонов принадлежат: ф. 52, 131.

Исследован один из видов документов, созданных в королевской канцелярии, а именно, привилегии как результат деятельности документно-коммуникационной системы оборонной политики г.Львов династии Ягеллонов. На основе их осуществлен анализ функций, которые они выполняли в период их до исходного источника существования. Определены следующие функции: информационная, социальная, коммуникативная, управленческая, правовая, а также историческая, которые получили привилегии после своей оперативной действенной роли и были отправлены в ЦГИАЛ Украины на хранение.

Во время обработки систематизированы привилегии по их содержанию как такие, которые были выданы с целью восстановления обороноспособности города, для защиты от нападений турецько-татарских войск и от устранения природных катаклизмов. В работе приведены примеры привилегий династии Ягеллонов и динамика их выдачи. В результате проведенного исследования установлено, что городские привилегии, предоставленные монархами в разное время, являются основным источником исследования политики королей по укреплению обороноспособности Львова. А также из анализа содержания королевских привилегий можно проследить становление Львова как важного оборонно-стратегического центра. Городские укрепления впервые упоминаются в привилегиях Владислава II Ягайло. В правление преемников Владислава II Ягайло – Казимира IV и Яна Ольбрахта закончилось масштабное строительство новых

укрепленный, стен и башен. Привилегии королей-преемников Ягайло типологически схожи и представлялись с этой же целью, что и самим Владиславом II Ягайло.

Ключевые слова: документо-коммуникационная система, династия Ягеллонов, средневековый Львов, оборонительные укрепления, архивные источники, привилегии, функциональный анализ.

Згадування Львова як військово-оборонного центру посідало вагоме місце в документній комунікації різних монархів Польської Корони, а згодом Речі Посполитої. Від королівської влади залежало, аби місто було добре укріпленим і у разі нападу ворога могло витримати облогу. Міські привілеї, надані монархами у різні часи, є основним джерелом дослідження політики королів щодо зміцнення обороноздатності міста Львова (Bilushchak, 2013; Білушчак, Шеломенцев-Терський, 2013). Актуальність теми зумовлюється вивченням структури інформації привілеїв, наданих династією Ягеллонів, що дадуть змогу простежити, якими функціями володів документ і з якою метою створювався. Це дозволить вибудувати інформаційний процес, який відбувався в стінах міста Львова в час його створення та доджерельного існування.

На основі вищезазначеного можна сформулювати мету дослідження, яка полягає у визначенні інформаційного потенціалу фондів Центрального державного історичного архіву України м.Львів (ЦДІАЛ України) та у проведенні аналізу, розкритті функцій привілеїв, які вони виконували у період доджерельного існування в системі документної комунікації династії Ягеллонів щодо питань обороноздатності міста Львова. Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання: проаналізувати наявні дослідження у галузі обороноздатності Львова; провести аналіз наукових праць з дослідження функцій документів; здійснити функційний аналіз королівських привілеїв.

Вагомим внеском у вивчення теми, яка містить послідовний аналіз подій у Львові від XIV до XVIII ст., є праця Діонісія Зубрицького (Zubrzycki, 1844). Дослідження обороноздатності укріплень міста Львова аналізував на підставі документів і львівський історик XIX ст. А. Чоловський (Czołowski, 1910, 1896). Зокрема, варто відзначити наукову працю польського дослідника В. Томкевича, який ґрунтовно дослідив розвиток оборонного будівництва Львова (Zimorowicz, 1899). На сьогодні привілеї міста Львова опубліковані у вигляді окремого видання, підготовку та упорядкування якого здійснили М.Капраль, Я.Дашкевич та Р.Шуст (Капраль та ін., 2010).

Для з'ясування функцій привілеїв розглянуто наукові праці українських та зарубіжних вчених, які вивчали та визначили головні, загальні та спеціальні функції документів, зокрема, В. Банасюкевича, М. Ілюшенка, В. Кашепова, С. Кулешова, Н. Кушнарєнко, М. Ларькова, К. Мітяєва, Є. Плешкевича, А. Сокової, В. Стрельського, Г. Швецової-Водки.

Ґрунтовне дослідження класифікації функцій документа було також зроблено М. Ілюшенком, де класифікація відбувається з позицій комплексності функцій документа (Ілюшенко, 1973). За твердженнями М. Ілюшенка, один документ може поєднувати різні функції і виділити їх можна тільки умовно – теоретично, що дає можливості зручної класифікації та аналізу. Класифікація залежить від певних критеріїв, за котрими її здійснюють, тому цінним є те, що, вивчаючи функції документа, потрібно опиратися на його зміст. Вагомий внесок у дослідження функцій документа внесла Н. Кушнарєнко, яка виділила головну, загальну та спеціальну функції, які вважає соціальними (Кушнарєнко, 2008). Проте, функційний аналіз документної комунікації оборонної політики міста Львова у період його доджерельного існування ще не вивчався і має особливу інформаційну цінність для історичних розвідок.

Розглянемо роль та функції привілеїв у системі соціальних комунікацій оборонної політики Львова династії Ягеллонів. Час правління Владислава II Ягайла став сприятливим як для розвитку міста, так і для значного покращення його укріплень. Модернізації міста сприяла низка привілеїв, наданих його жителям – право складу, земельні надання (Tomkiewicz, 1971: 98). Однак, королівські привілеї дозволяють простежити формування Львова як провідного оборонно-стратегічного центру. Львівські фортифікації вперше згадуються у привілеях Владислава II Ягайла. Метою фіксації привілею у королівській канцелярії від 29 вересня 1388 р. послугувало рішення покращити стан мурів. Для цього львівській вїт мав відступити кожний третій денарій від своїх доходів (Капраль та ін., 2010: 51-52). Ще одним стратегічним рішенням Владислава II Ягайла щодо покращення обороноздатності міста був привілей від 18 вересня 1415 р., де містилася інформація про розширення земельних володінь міщан, зобов'язання їх ремонтувати будівлі мурів та оборонні споруди і постійно посилювати їх “для зручності держави” (Капраль та ін., 2010: 62-64).

За правління наступників Владислава II Ягайла – Владислава III Варненчика, Казимира IV і Яна Ольбрахта завершувалось грандіозне спорудження нових укріплень, мурів та веж (Tomkiewicz, 1971: 100). Привілеї королів-наступників Владислава II Ягайла типологічно схожі і надавались з тією ж самою метою, що й самим Ягайлом. Наприклад, привілеєм від 29 серпня 1447 р. Львову щорічно виділялось 20 гривень з львівських королівських мит для утримання в кращому стані міських фортифікацій (Капраль та ін., 2010: 104-105).

В зв'язку із зовнішньополітичними чинниками, починаючи з середини XV ст., значно посилюється роль Львова як оборонного центру. Інформаційний потенціал у вивченні обороноздатності Львова та причини виникнення документної комунікації простежуємо в наступних привілеях династії Ягеллонів (Liske, 1878; ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 642; ЦДІАЛ. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 220, 224, 231, 238, 249, 275, 281). Простежимо динаміку видачі привілеїв на звільнення від податків, мит задля будівництва укріплень з королівської канцелярії Казимира IV, Яна I Ольбрахта, Олександра Ягеллончика, Сигізмунд I Старого поданої у таблиці 1.

Таблиця 1. Динаміка видачі привілеїв з королівської канцелярії на звільнення від податків, мит для будівництва оборонних укріплень

Ким видано привілеїв	
Казимир IV	
Дата привілею	Короткий зміст привілею
21 серпня 1476 р.	Звільнення жителів міста Львова на 8 років від податків та контрибуцій задля укріплення оборонних мурів та валів.
2 липня 1479 р.	Продовжується звільнення від податків на 2 роки, враховуючи попередні 8 років для будівництва оборонних укріплень для міста.
17 лютого 1484 р.	Для завершення мешканцями Львова оборонних укріплень для підвищення мотивації до роботи додається звільнення від податків ще 6 років.
28 січня 1487 р.	Король поступається містові податком, що зветься циза, на відбудову міста.
28 січня 1487 р.	Король дає право бурмистрові та львівським райцям ще 2 роки після останнього звільнення збирати податки лише на відновлення міста.

16 квітня 1489 р.	З метою направлення коштів на фортифікацію міста король проголошує, що позбавляє мешканців Львова на 1 рік від сплати будь-яких податків.
7 грудня 1490 р.	Король позбавляє від будь-яких податків ще на 1 рік після того, як мине термін останнього звільнення, для продовження фортифікаційних робіт.
Ян I Ольбрахт	
8 лютого 1493 р.	Король надає Львову звільнення від усяких податків протягом 4 років після закінчення терміну попереднього звільнення, наданого Казимиром IV, для продовження фортифікації міста.
25 січня 1494 р.	Король, зважаючи на чималу шкоду, спричинену Львову пожежею, позбавляє на 15 років від нового міського податку тих, які безпосередньо зазнали втрат від пожежі, і на десять років - всіх інших, щоб дати їм можливість відбудувати будинки, вежі та інші укріплення, знищені пожежею.
20 червня 1497 р.	З метою укріпити фортифікації міста король позбавляє львівських мешканців від недавно встановленого мита.
18 квітня 1499 р.	Король у зв'язку з нападом турків і татар позбавляє львівських міщан на 15 років від сплати будь-яких мит від товарів у цілому Польському королівстві.
Олександр Ягеллончик	
19 травня 1505 р.	Король, щоб заохотити львівських громадян укріплювати місто, позбавляє львів'ян та купців від сплати перевізного, мостового та гребельного мит в усій державі, зрівнюючи у цьому відношенні Львів з Краковом.
22 травня 1505 р.	Король позбавляє місто Львів від сплати шосу на 1 рік, а чопового - на 2 квартали.
22 лютого 1506 р.	Король позбавляє львівських міщан від сплати будь-яких цивільних податків і чопового протягом 6 років.
Сигізмунд I Старий	
17 лютого 1507 р.	Король позбавляє Львів від всіх міських податків і чопового на 6 років.
18 грудня 1512 р.	Король з метою відбудови міста позбавляє Львів від сплати шосу на 1 рік, а чопового - на 2 квартали.
26 вересня 1515 р.	Король позбавляє місто Львів від сплати чопового податку на 2 квартали.
6 березня 1517 р.	Король позбавляє місто Львів від сплати чопового на два квартали та шосу на 1 рік.
17 березня 1518 р.	Король позбавляє місто Львів від сплати шосу і чопового на 2 квартали.
1521-1523 рр.	Король позбавляє місто Львів від податків на користь посилення його обороноздатності.
1525-1547 рр.	Король позбавляє місто Львів від податків на користь посилення його обороноздатності.

Видання королівських привілеїв на звільнення від сплати мит, податків зумовлювалися не лише потребою в посиленні обороноздатності міста, але й здійснювались унаслідок спустошливих татарських нападів та від усунення природних катаклізмів, яких нерідко зазнавало місто. Наприклад, такі привілеї видав Ян Ольбрахт для міщан у 1499 р., який у зв'язку з нападом турків і татар звільнив

львівських міщан на 15 років від сплати будь-яких мит від товарів та в 1494 р. звільнив на 15 років від нового податку тих, хто безпосередньо зазнав збитків від пожежі. (Капраль та ін., 2010: 142-145).

Варто зазначити, що однією з обтяжливих форм оподаткування населення окрім сплати мит та податків на користь королівської казни були збори на утримання війська, його квартирування, а також грошові відрахування на королівське військо. Тут можна простежити окрему категорію королівських привілеїв, які приймалися для звільнення від цих поборів. Наприклад, зареєстрований привілей від 18 жовтня 1496 р. виданий Яном Ольбрахтом, в якому він позбавляв райців і всю громаду Львова від обов'язку постачання одного воєнного воза у похід (Капраль та ін., 2010: 136-137). До цієї ж групи привілеїв відносяться привілеї-звільнення від участі у військових походах (привілей-звільнення від молдавського походу Сигізмунда I у 1509 р.) (Капраль та ін., 2010: 168-169).

Король Сигізмунд I Старий, як і його попередники, продовжив політику зменшення податкового тиску на львів'ян з метою пришвидшення будівництва та зведення міських укріплень. Серед іншого, привертає увагу привілей короля, виданий 17 лютого 1525 р., згідно з яким Сигізмунд дозволяв бурмистру і райцям Львова збирати у час ворожих нападів по півгроша або дев'ять денарів від кожного возу приїжджих людей з метою наведення порядку та відбудови й укріплення міста (Капраль та ін., 2010: 185-188). Мотивом надання привілею було те, що в час військової загрози, зокрема татарських нападів, Львів ставав притулком для населення із довколишніх сіл і містечок та біженців із ближніх регіонів. Все це створювало надмірне навантаження на інфраструктуру та комунікації міста, які опісля не просто було повернути до нормального стану. З іншого боку, привілей визначає особливе місце Львова як ключового оборонного форпосту регіону, що сприймався місцевим населенням як найбільш безпечний. Відтак привілей зробив цю безпеку оплачуваною послугою міста.

Як уже згадувалося, привілеї видавалися не лише для сприяння посилення обороноздатності міста, але і для ліквідації природних катаклізмів, яких нерідко зазнавало місто. Так, унаслідок пожежі наприкінці XV ст. згоріло кілька веж, а через повінь 1514 р. течією Полтви знесло цілий вал (Tomkiewicz, 1971: 102,104). Найбільша пожежа в історії міста, яка завдала масштабної шкоди Львову, була зафіксована у 1527 р. Під час вибуху міських арсеналів серйозних руйнувань зазнали мури і вежі міста. В цілому, протягом 1380-1734 рр. місто горіло 14 разів (Tomkiewicz, 1971: 105). Внаслідок руйнування міста через природні катастрофи, які вносили свої корективи у міцність оборонних споруд Львова, як монархи, так і магістрат знову і знову мусили шукати шляхи щодо відновлення та зміцнення укріплень міста. Низка документів була присвячена вирішенню питання відбудови львівських міських укріплень. Король Сигізмунд видає ряд привілеїв, які звільняли міщан Львова від сплати податей на двадцять років, чопового – на сім років, а також забороняє зведення будинків з дерева (Капраль та ін., 2010: 208-210). Задля відновлення міських укріплень після пагубної пожежі 1527 р. Сигізмунд віддав місту право збирати чоповий податок – на два роки у 1532 р. і на шість років у 1535 р. (Капраль та ін., 2010: 222-224).

Наступник Сигізмунда I, Сигізмунд II Август своїм привілеєм-підтвердженням від 5 квітня 1552 р. врегулював забезпечення діяльності сторожі львівських брам. Посилаючись на віддавна існуючий звичай, король підтвердив право сторожів брам збирати при в'їзді до міста від кожного воза чи саней дров, сіна і соломи по одному поліну або в'язці сіна чи соломи (Капраль та ін., 2010: 313-316).

Адміністрація Сигізмунда II Августа, як і його попередників, продовжила політику пошуку нових джерел та можливостей відновлення міських укріплень. У 1555 р.

Сигізмунд II Август надав райцям міста Львова право використовувати на відбудову міських укріплень спадщину львівських міщан, які померли без спадкоємців. Такий крок король пояснював тим, що “жителі мають потребу у видатках, щоб вибудувати нові укріплення міста і ті, що за старістю є зношені, відновити і поновити” (Капраль та ін., 2010: 345). Отож, король безпосередньо вказував на незадовільне становище укріплень станом на середину XVI ст.

Привілеєм від 9 квітня 1565 р. Сигізмунд II спрямував чверть прибутків від шосу на потреби міста і оновлення його укріплень, решта суми щорічно мала надходити до королівського скарбу (Капраль та ін., 2010: 360-362). Загалом Сигізмунд II Август, у порівнянні зі своїми попередниками видав найменшу кількість привілеїв, які б сприяли налагодженню міської обороноздатності, відновленню та зведенню нових укріплень. Все це вказує на те, що будівництво нових укріплень в часи правління Сигізмунда II Августа припинилося, а відновлення вже існуючого оборонного комплексу занедбалось. Чимало привілеїв короля є підтвердженнями привілеїв наданих його попередниками. Так, декретом від 28 травня 1569 р. Сигізмунд II Август зберіг за львівськими міщанами привілей Владислава III, який звільняв їх від всяких оплат на підводи, незважаючи на те, що згідно з однією із сеймових конституцій такі привілеї для усіх міст в державі уже були скасовані. Король у своєму декреті наголошував, що “оскільки місто Львів близько кордонів королівства знаходиться і є виставлене через це на небезпеку від ворогів і частих нападів, для попередження і відсічі яких, як передбачається, є необхідні великі кошти і видатки” (Капраль та ін., 2010: 365-367). Цікаво, що підставою видачі привілею були перипетії, викликані судовою тяганиною між міщанами і королівською адміністрацією, яка вимагала сплати податку на підводи аж за три роки – стільки часу пройшло з моменту скасування звільнення на його оплату. Король, аби вберегти лояльність міщан, вирішив звільнити їх як від майбутніх оплат так і від сплати заборгованої суми.

Уже на схилі свого правління Сигізмунд II Август у 1571 р. надав місту привілей, за яким відступив на шість років Львову чопове з метою використання доходів з цього податку для відбудови башт, воєнних знарядь та інших укріплень, знищених пожежею (Капраль та ін., 2010: 368-367). Причиною видачі привілею стала пожежа, яка виникла у Львові у 1571 р. та знищила східну частину середмістя разом з Успенською церквою (Zubrzycki, 1844: 194). Як зазначено у привілеї, внаслідок пожежі особливо значних руйнувань зазнали міські укріплення. З тою ж метою король надав міщанам привілей, за яким дозволяв будувати у Львові хлібні ятки на площі Ринок чи в інших місцях і віддавав річний чинш з цих яток львівським міщанам на відбудову й укріплення міста з умовою, що бурмистр та райці щорічно складатимуть рахунок з використаних коштів (вказувалось у прикінцевій клаузулі документа) (Капраль та ін., 2010: 370-371).

Одним із аспектів спільної взаємодії королівської влади і магістрату Львова було використання міської артилерії на військові потреби армії. Артилерія Львова залучалася в ході польсько-молдавських чи польсько-турецьких воєн. Після військових кампаній, особливо якщо вони не були успішними, львівські гармати не завжди поверталися на місце свого дислокування. Підставою для використання львівської артилерії поза межами міста слугували відповідні королівські декрети та листи. Наприклад, 12 березня 1570 р. Сигізмунд II Август звернувся до львівського магістрату з проханням, щоб місто надало для військового походу 12 фальконетів з порохом, кулями та іншою необхідною амуніцією (ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 42: 32). Використання львівської артилерії не лише для потреб міста мало місце не тільки під час війн. Так, у 1554 р. Сигізмунд II Август у своєму листі, датованому 12 квітня наказав, аби городоцькому старості Миколаю Мелецькому для Городоцького замку видали дві великі гармати, оскільки “потреба того, щоб Городоцький замок був забезпечений артилерією” (ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 42: 30).

В контексті історико-архівних студій визначено джерельно-інформаційний потенціал привілеїв створених династією Ягеллонів щодо питань обороноздатності міста Львів. Таким чином, проаналізувавши привілеї, які функціонували у документно-комунікаційній системі династії Ягеллонів в питанні обороноздатності міста Львова можемо систематизувати їх за змістом як привілеї, що були видані для відновлення обороноздатності міста, для захисту від нападів турецько-татарських військ та від усунення природних катаклізмів. З проаналізованих привілеїв XIV-XVI ст. виданих династією Ягеллонів щодо оборонної політики міста Львів можемо виділити наступні функції: інформаційну оскільки, привілеї створювалися з певних причин задля фіксування інформації; соціальну, адже кожний виданий привілей династії Ягеллонів був спричинений певною соціальною потребою; комунікативну, що виконувала функцію засобу зв'язку між окремими елементами суспільної структури. До специфічних функцій документа належать: управлінська, що виконувала функцію реалізації завдань та рішень, які виходили з королівської канцелярії; правова, оскільки, видані привілеї були засобом закріплення і змін правових відносин під час посилення обороноздатності чи будівництва фортифікацій у Львові під час стихійних лих чи ворожих нападів; а також історична функція, яку набули привілеї після своєї оперативної дієвої ролі і були відправлені до ЦДІАЛ України на збереження.

Література:

- Банасюкевич, 1973 – Банасюкевич В. Функции управленческих документов // Терминологические проблемы в области документоведения и архивоведения: тезисы сообщений к теоретическому семинару. ВНИИДАД. 1973. С. 69-75.
- Білушак, 2016 – Білушак Т. Роль документів в інформаційній комунікації міської влади у питаннях розбудови та налагодження оборони міста Львова у першій половині XVII ст. (на прикладі архівних джерел ЦДІА України у м. Львів) // ЕМІНАК: науковий щоквартальник. 2016. № 2 (1). Т.1. С. 10-16.
- Білушак, Шеломенцев-Терський, 2013 – Білушак Т., Шеломенцев-Терський С. Стан обороноздатності Львова у світлі архівних документів королівської канцелярії середини XIV – середини XVII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. 2013. Т. 21. С. 140-147.
- ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м.Львів.
- Кушнарченко, 2008 – Кушнарченко Н. Документоведение: учеб. 8- изд., стер. К.: Знання, 2008. 459 с.
- Ілюшенко, 1973 – Ілюшенко М. К вопросу о функциях документов // Советские архивы. 1973. № 5. С. 10-17.
- Капраль та ін., 2010 – Капраль М., Дашкевич Я., Дашкевич Р. Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.). Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І.Франка, 2010. 544 с.
- Liske, 1878 – Liske X. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. Lwow: Z Drukarni zakładu narodowego im. Ossolickich, 1878. 326 s.
- Bilushchak, 2013 – Bilushchak T. Documents Central State Historical Archives in Lviv as a Channel of Social Communication // Proceedings 4th International Academic Conference of Young Scientists "Humanities and Social Sciences 2013". Lviv, 2013. Electronic edition on CD-ROM. P. 100 -102.
- Tomkiewicz, 1971 – Tomkiewicz W. Dzieje obwarowac miejskich Lwowa // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. Warszawa, 1971. T. XVI. S. 93-138.
- Zimorowicz, 1899 – Zimorowicz B. Leopoldis Triplex czyli Kronika miasta Lwowa // Opera quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur ex mandato senatus eiusdem civitatis Leopoli, 1899. 424 p.
- Zubrzycki, 1844 – Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. Lwyw, 1844. 600 s.
- Czojowski, 1896 – Czojowski A. Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miejskich do 1848 r. / Miasto Lwów w okresie samorządu (1870–1895). Lwyw: Gmina, 1896. S. XXIII-LXXXIV.
- Czojowski, 1910 – Czołowski A. Wysoki Zamek. Lwów: Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. 126 s.

References:

- Banasyukevich, 1973 – Banasyukevich V. Funktsii upravlencheskikh dokumentov [The management document functions] // Terminologicheskie problemy v oblasti dokumentovedeniya i arkhivovedeniya: tezi soobshchenii k teoreticheskomu seminaru. VNIIDAD. 1973. S. 69-75. [in Russian].
- Bilushchak, 2016 – Bilushchak T. Rol' dokumentiv v informacijnij komunikacii' mis'koi' vlady u pytannjah rozbudovy ta nalagodzhenja oborony mista L'vova u pershij polovyni XVII st. (na prykladi arhivnyh dzherel CDIA Ukrai'ny u m. L'viv) [The role of documents in information communications

of the city authorities in matters of development and defense adjustment of Lviv city during the first half XVII century (on the example archival sources of CSHA of Ukraine in Lviv)] // EMINAK: naukovy shhokvartal'nyk. 2016. № 2 (1). T.1. S. 10-16. [in Ukrainian].

Bilushchak, Shelomencev-Ters'kyj, 2013 – *Bilushchak T., Shelomencev-Ters'kyj S.* Stan oboronozdatsnosti L'vova u svitli arhivnyh dokumentiv korolivs'koi kanceljarii sereyny XIV – sereyny XVII st. [Defense capacity based on archival documents of the Royal Chancellery in mid XIV-XVII centuries] // Studii' z arhivnoi' spravy ta dokumentoznavstva. 2013. T. 21. S. 140-147. [in Ukrainian].

TsDIAL Ukrai'ny – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy m.Lviv [Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv]. [in Ukrainian].

Kushnarenko, 2008 – *Kushnarenko N.* Dokumentovedenie [Documentary science]: ucheb. 8- izd., ster. K.: Znannya, 2008. 459 s. [in Russian].

Ilyushenko, 1973 – *Ilyushenko M.* K voprosu o funktsiyakh dokumentov [To the issue of document functions] // Sovetskie arkhivy. 1973. № 5. S. 10-17. [in Russian].

Kapral' ta in., 2010 – *Kapral' M., Dashkevych Ja., Dashkevych R.* Pryvilei' mista L'vova (XIV-XVIII st.) [Privileges of Lviv (XIV-XVIII centuries)]. L'viv: L'vivs'ke viddilennja Instytutu ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzhereloznavstva im. M.Grushevs'kogo NAN Ukrai'ny; L'vivs'kyj nacional'nyj universytet im. I.Franka, 2010. 544 s. [in Ukrainian].

Liske, 1878 – *Liske X.* Akta grodzkie i ziemskie z czasyw Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyckiego we Lwowie [Town and land files from the times of the Republic of Poland from the archives of the so-called Bernardine in Lviv]. Lwyw: Z Drukarni zakladu narodowego im. Ossolickich, 1878. 326 s. [in Polish].

Bilushchak, 2013 – *Bilushchak T.* Documents Central State Historical Archives in Lviv as a Channel of Social Communication // Proceedings 4th International Academic Conference of Young Scientists “Humanities and Social Sciences 2013”. Lviv, 2013. Electronic edition on CD-ROM. P. 100 -102. [in English].

Tomkiewicz, 1971 – *Tomkiewicz W.* Dzieje obwarowac miejskich Lwowa [History of the city walls of Lviv] // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. Warszawa, 1971. T. XVI. S. 93-138. [in Polish].

Zimorowicz, 1899 – *Zimorowicz B.* Leopoli Triplex czyli Kronika miasta Lwowa [Leopolis Triplex or Annals of the city of Lviv] // Opera quibus res gestae urbis Leopoli illustrantur ex mandato senatus eiusdem civitatis Leopoli, 1899. 424 p. [in Polish].

Zubrzycki, 1844 – *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa [Chronicle of the city of Lviv]. Lwyw, 1844. 600 s. [in Polish].

Czołowski, 1896 – *Czołowski A.* Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miejskich do 1848 r. [A look at the organization and activities of the former municipal authorities until 1848.] // Miasto Lwów w okresie samorządu (1870–1895). Lwów: Gmina, 1896. S. XXIII-LXXXIV. [in Polish].

Czołowski, 1910 – *Czołowski A.* Wysoki Zamek [High Castle]. Lwyw: Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1910. 126 s. [in Polish].

UDC 94(477.52): 374.7

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i33.p.33

VYACHESLAV O. ARTYUKH¹, HENNADIY M. IVANUSHCHENKO²¹PhD (Philosophy), Sumy State University (Ukraine)²Researcher, Ukrainian Information Service in London (UK)

SOURCES TO THE HISTORY OF THE EDUCATION SOCIETY 'PROSVITA' IN SUMY (1917-1918)

Abstract. This work is dedicated to the publication and analysis of 15 previously unknown documents from the history of 'Prosvita' society during the Ukrainian Revolution (1917-1918). Some of the documents are now stored in the funds of the State Archive of Sumy Oblast and the Central State Archive of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, the another section are newspaper publications in rare editions and a memoir.

The contents of the documents testifies that in Sumy the 'Prosvita' Society was established on April 9, 1917 and already on May 21 strongly declared itself, becoming the organizer of the Shevchenko festival. At the same time, the Society made proposals to name one of the city streets by the name of Taras Shevchenko, and erect a monument in memory of him. Sumy 'Prosvita' took an active part in the Ukrainianization of the local state administrations when the Hetman Pavlo Skoropadskyj was a ruler of Ukraine. At 'Prosvita', courses in Ukrainian Studies and Ukrainian were opened for civil servants, teachers and all who were interested. In October 1918, during the discussion around introduction of two state languages in Ukraine – the Ukrainian and Russian, congresses of the 'Prosvita' societies of Sumy district unambiguously had spoken in favour of the Ukrainian language as the only state language and a resolution was sent to Hetman Skoropadskyj. Also, 'Prosvita' constantly had organized literary meeting and concerts, lectures, most often in its premises. Here, the famous Ukrainian writer Hnat Hotkevych had lectured on the history of Ukraine from October 15, 1918. In addition, lectures on national issues here were read by Yakiv Mamontov, V. Kolomiets, Mykola Yukhnovsky. On October 3, 1918, a concert of the famous kobzar Ivan Kuchuhura-Kucherenko was scheduled in the premises of 'Prosvita'. Also, theatrical activity was one of the main activities of 'Prosvita'. Prosvita in Sumy had staged performances at the Korepanov Theatre, which they rented. A Ukrainian choir also performed at the 'Prosvita'. In 1918, at the time of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyj, the most significant in the activity of Sumy 'Prosvita' was the opening by virtue of his efforts, Ukrainian grammar schools. Grammar schools were started to active in Sumy and in Nyzhnia Syrovatka and Yunakivka villages.

The documents provided make it possible to carry out a reasoned reconstruction of national and cultural life in Sumy during the Ukrainian Revolution, they will undoubtedly interest historians and local historians and will stimulate further research in this direction, as they shed additional light on the history of cultural and educational work in Sumy, as well as wider the role of "Prosvita" in the processes of modern Ukrainian national formation.

Keywords. Sumy, "Prosvita", revolution, Ukrainianization, education, Ukrainian language, theatre, Taras Shevchenko.

В.О. АРТИУХ¹, Г.М. ІВАНУЩЕНКО²¹Кандидат філософських наук, Сумський державний університет (Україна);²Історик, Українська Інформаційна Служба в Лондоні (Велика Британія)

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" В СУМАХ (1917-1918 рр.)

Анотація. Ця робота присвячена публікації й аналізу 15 раніше невідомих документів з історії Сумської "Прогресивної" доби Української революції (1917-1921). Зміст документів засвідчує, що в Сумах Товариство "Прогресивна" було створено 9 квітня 1917 р. і вже 21 травня голосно заявило про себе, ставши організатором Шевченківського

свята. Тоді ж Товариством були внесені до міської думи пропозиції назвати одну з вулиць міста іменем Тараса Шевченка, а також поставити йому пам'ятник. "Просвіта" прийняла активну участь в українізації державного управлінського апарату за гетьмана Павла Скоропадського. При "Просвіті" були відкриті курси з українознавства та української мови для державних службовців, вчителів та всіх бажаючих. У жовтні 1918 р. під час розгортання дискусії про впровадження в Україні двох державних мов – української і російської, з'їзд товариств "Просвіт" Сумського повіту однозначно висловився за українську мову як єдину державну і резолюція з цього приводу була направлена гетьманові Скоропадському. Крім того, "Просвіта" постійно організовувала проведення літературних вечірок та концертів, читання лекцій, найчастіше у своєму приміщенні. Театральна справа залишалася одним з головних напрямків діяльності "Просвіти". Сумські просвітяни ставили спектаклі як своїми власними силами, так і організовували виступи українських труп в орендованому ними театрі Корепанова. При "Просвіті" діяв також український хор. У 1918 р. найбільш значущим у діяльності Сумської "Просвіти" було відкриття її зусиллями українських гімназій у Сумах та селах Нижня Сироватка й Юнаківка.

Ключові слова. Суми, "Просвіта", революція, українізація, освіта, українська мова, театр, Тарас Шевченко.

В.А. АРТЮХ¹, Г.Н. ИВАНУЩЕНКО²

¹Кандидат философских наук, Сумской государственной университет (Украина);

²Историк, Украинская информационная служба в Лондоне (Великобритания)

ІСТОЧНИКИ К ІСТОРІЇ ОБЩЕСТВА "ПРОСВИТА" В СУМАХ (1917-1918 гг.)

Аннотация. Эта работа посвящена публикации и анализу 15 ранее неизвестных документов из истории Сумской "Просвитель" времен Украинской революции (1917-1921). Содержание документов показывает, что в Сумах общество "Просвита" было создано 9 апреля 1917 и уже 21 мая громко заявило о себе, став организатором Шевченковского праздника. Тогда же Обществом были внесены в городскую думу предложения назвать одну из улиц города именем Тараса Шевченко, а также поставить ему памятник. "Просвита" приняла активное участие в украинизации государственного управленческого аппарата во времена Украинской Державы гетмана Павла Скоропадского. При "Просвите" были открыты курсы украиноведения и украинского языка для государственных служащих, учителей и всех желающих. В октябре 1918 г. во время развертывания дискуссии о внедрении в Украине двух государственных языков – украинского и русского, съезд обществ "Просвитель" Сумского уезда однозначно высказался за украинский язык как единственный государственный и резолюция по этому поводу была направлена гетману Скоропадскому. Кроме того, "Просвита" постоянно организовывала проведение литературных вечеринок и концертов, чтения лекций, чаще всего в своем помещении. Театральное дело оставалась одним из главных направлений деятельности "Просвитель". Сумские просветители ставили спектакли как своими собственными силами, так и организовывали выступления украинских трупп в арендованном ими театре Корепанова. При "Просвите" действовал также украинский хор. В 1918 г. наиболее значимым в деятельности Сумской "Просвитель" было открытие ее усилиями украинских гимназий в Сумах и селах Нижняя Сироватка и Юнаковка.

Ключевые слова. Сумы, "Просвита", революция, украинизация, образование, украинский язык, театр, Тарас Шевченко.

Процеси модерного націєтворення серед народів Центрально-Східної Європи за результатами Першої світової війни завершилися для багатьох із них виникненням власних держав. Подібні процеси прослідковуються і в Україні. Тут творення нації на етнічній основі, започатковане в ХІХ ст., також вивершується виникненням у добу

Української революції (1917-1921) кількох форм державності (УНР, ЗУНР). У структурі формотворчих чинників нації важливу роль відіграють культурницькі організації, через діяльність яких національно-свідома еліта (найчастіше – інтелігенція) мобілізує народ на створення своєї справді національної культури й держави. Першими організаціями такого типу в Україні були товариства “Громади” (у Києві, Петербурзі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі). Після них, починаючи з 60-х років XIX ст. і до початку XX ст., і в Західній Україні, і на Наддніпрянщині виникає ще ціла низка подібних товариств: “Січі”, “Соколи”, Українські клуби, наукові товариства, сільські драматичні гуртки. Типологічно до таких організацій належить і товариство “Просвіта”. “Просвіта” – одна з найстаріших національно-просвітницьких організацій в Україні. Це товариство заснувала 8 грудня 1868 р. у Львові група молодих людей народовського (українського) спрямування. Першим головою “Просвіти” став відомий у Галичині композитор, педагог і журналіст Анатоль Вахнянин (1841-1908). Товариство ставило своїм завданням піднесення національно-культурного та освітнього рівня всіх українців краю. Але крім виконання функцій, що випливають з їх статутних завдань всі ці національно-культурні організації об’єктивно виконували ще одне фундаментальне завдання: вони сприяли вихованню національної самосвідомості широких народних мас, привносячи туди українську ідею, та укріплювали цим самим етнічний фундамент української нації.

За останні 30 років ми маємо досить великий масив історичних досліджень як з проблем функціонування “Просвіт” в Україні загалом, так і розкриття ролі та значення діяльності цих організацій в конкретних умовах Української революції. Та, незважаючи на вагомий доробок науковців із зазначеної теми, багато невирішених питань ще залишається. Одним з напрямків подальших досліджень може бути заглиблення аналізу просвітянського руху на первинний, локальний рівень його діяльності, тобто на рівень низових міських і сільських осередків цієї культурно-просвітницької організації. На сьогодні ми вже маємо перші публікації, в яких аналізується специфіка діяльності “Просвіт” як на території сучасної Сумщини, так і конкретно в місті Суми. В. Голубченко спробував подати нарис історії “Просвіт” Сумщини протягом усього XX ст. (Голубченко, 2011). В. Ленський, досліджуючи історію просвітянського руху на Сумщині часів Української революції, робить особливий наголос на діяльності Сумської “Просвіти” (Ленський, 2016). Г. Діброва дослідив історію товариств “Просвіти” в Ромнах та на Роменщині часів Української революції та перших років советської влади (Діброва, 2018). В. Нестеренко заторкнув питання функціонування “Просвіт” Сумщини періоду німецької окупації краю (1941-1943) (Нестеренко, 2013). В. Артюх також проаналізував діяльність Путивльської “Просвіти” в цей період (Артюх, 2019). В. Терлецький подав свідчення про передісторію Глухівської “Просвіти” (Терлецький, 1994). А історія Лебединської “Просвіти” часів Української революції розглядається в статті Б. Ткаченка (Ткаченко, 1999).

Велике значення для вивчення ролі “Просвіт” в тогочасному національно-культурному житті має публікація першоджерел: вони становлять ту первинну базу, без якої наукове дослідження неможливе. Крім того, оприлюднення опрацьованих першоджерел має певне значення й для освітянської аудиторії та широкого загалу, бо вони виступають ще й самодостатніми оповідачами, що допомагають самостійно скласти цілісне уявлення про просвітянський рух. І публікація таких джерел з історії просвітянських осередків на Сумщині також вже розпочалася. Так, Г. Іванущенко у своїй книзі “Українське відродження 1917-1920 рр. на Сумщині” опублікував кілька архівних документів, що стосуються діяльності Сумської “Просвіти” (Іванущенко, 2010: 32-33, 60-61, 94, 98).

Мета публікації цих документів, що вперше вводяться до наукового обігу: дати дослідникам джерельну основу для аргументованої реконструкції національно-культурного життя в Сумах часів Української революції.

Революція 1917 р. підняла на новий рівень процеси національного самоусвідомлення на Сумщині. Тут осередки “Просвіт” були головними “українізаторами” малоросійського народного середовища через систему освіти, бібліотек, театральної і хорової діяльності, курсів українознавства та читання лекцій. Фактично, в цей час осередки “Просвіт” у містах, селах і хуторах були представниками і провідниками волі національного революційного парламенту – Української Центральної Ради.

У Сумах Товариство “Просвіта” було створено 9 квітня 1917 р. (ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 34: 31). За основу своєї діяльності ним був узятий статут колишньої Одеської “Просвіти”, а почесними членами обрані Михайло Грушевський та Микола Василенко. Очолив просвітнянський осередок Василь Покровський. Вже 16 квітня на першому Губернському з’їзді представників Українського народу в Харкові він звітував про заснування та початки діяльності осередку товариства (Губернський, 1917: 2). Проіснувало товариство до початку січня 1919 р. Після захоплення влади в місті 5 січня 1919 р. більшовиками воно свою діяльність вже не відновлювало.

Сумська “Просвіта” вперше голосно заявила про себе під час Шевченківського свята 21 травня 1917 р. (Порядок, 1917: 2). Тоді за результатами мітингу “Просвіта” внесла до міської думи пропозицію назвати одну з вулиць іменем Тараса Шевченка, а також поставити йому пам’ятник. Через рік “Просвіта” своє прохання повторила, додавши до Шевченка ще й ім’я Бориса Грінченка (ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56: 33). Таким чином, на символічній карті Сум було започатковано формування шару українські національної топонімії.

Вже в перший рік свого існування просвітнянський осередок м. Суми намагався брати участь і в місцевому політичному житті. Так, у союзі з Українським технічним та агрономічним товариством “Праця” сумська “Просвіта” взяла участь у виборах 30 липня 1917 р. до міської думи. Набрала при цьому, правда, найменше голосів: із 9882 виборців за неї проголосувало всього 112 (ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 29: 62).

Сумська “Просвіта” прийняла активну участь в українізації державного управлінського апарату за гетьмана П. Скоропадського. При “Просвіті” були відкриті курси з українознавства та української мови для державних службовців, вчителів та всіх бажаючих (ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 374: 5). Прохання створити такі курси Сумська “Просвіта” подала до повітових земських зборів ще наприкінці 1917 р. (ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 23: 20).

У жовтні 1918 р. під час розгортання дискусії про впровадження в Україні двох державних мов – української і російської з’їзд товариств “Просвіти” Сумського повіту однозначно висловився за українську мову як єдину державну і резолюція з цього приводу була направлена гетьманові Скоропадському (Съезд, 1918: 4).

Крім того, “Просвіта” постійно організовувала проведення літературних вечірок, читання лекцій та концертів, найчастіше у своєму приміщенні. Приміром, відомий літератор Гнат Хоткевич лекції з історії України читав з 15 жовтня 1918 р. Крім того, лекції з національної проблематики читали письменник Яків Мамонтов, В. Коломієць, Микола Юхновський. А на 3 жовтня 1918 р. у приміщенні “Просвіти” був запланований концерт відомого кобзаря Слобожанщини Івана Кучугури-Кучеренка (Український, 1918: 4).

Театральна справа залишалася одним з головних напрямків діяльності “Просвіти”. Сумські просвітняни ставили спектаклі як своїми власними силами, так і організовували виступи українських труп в орендованому ними театрі Корепанова (ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56: 23). При “Просвіті” діяв також український хор.

У 1918 р. за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського найбільш значущим у діяльності Сумської “Просвіти” було відкриття її зусиллями українських гімназій. Гімназії були започатковані в Сумах та селах Нижня Сироватка й Юнаківка (Гимназия, 1918). Крім того, Сумське товариство в 1918 р. організувало курси української

мови та курси українознавства, проводило лекції з історії української культури, орендувало приміщення театру Корепанова для проведення своїх вистав, організувало національний хор, намагалося відкрити історико-філологічний факультет в Сумському народному університеті імені Т.Г. Шевченка та книжковий кооператив. Така активна діяльність сумських просвітян була відзначена на четвертому з'їзді спілки "Просвіт" Слобожанщини, що проходив 13 жовтня у Харкові (Даниленко, 1918: 3).

Отже, в часи Української революції (1917-1921) в Сумах осередок "Просвіти" забезпечував те культурне піднесення, яке супроводжувало національно-визвольні змагання, а просвітянський рух став основною організаційною формою залучення широких верств населення до активної участі у цих процесах. "Просвіта" виступила активним пропагандистом і популяризатором національних, культурних і духовних цінностей, докладала чимало зусиль для формування української національної ідентичності місцевого населення.

* * *

Документи публікуються мовою оригіналу зі збереженням мовних особливостей того часу: орфографії та елементів застарілої лексики для відтворення специфіки історичної доби (наприклад, збережено застосування літер "є", "ї" замість "е", "і", що пояснюється елементарною відсутністю цих останніх літер, притаманних лише українській мові, у гарнітурах шрифтів тогочасних друкарень; ця ж проблема стосується і шрифтів на друкарських машинках). Описки виправляються без застережень. Подекуди, згідно з нормами сучасного правопису, розставлені розділові знаки. Помітки й резолюції на документах, як правило, опускаються.

Сподіваємося, що подані нижче джерела зацікавлять краєзнавців та будуть стимулювати подальші дослідження в цьому напрямку, оскільки проливають додаткове світло на історію культурно-освітньої роботи в Сумах, а також, ширше, ролі "Просвіти" в процесах модерного українського націєтворення.

Література:

- Артюх, 2019 – *Артюх В.* Путивльська "Просвіта" в 1941-1943 рр. // Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Регіональної науково-практичної конференції. Суми, 2019. С. 28-32.
- Берестовський, 1917 – *Берестовський І.* До українців // Сумской вестник. 1917. № 183 (22 августа). С. 4.
- Гимназия, 1918 – Гимназия в Вер. Сыроватке // Земские известия. 1918. № 44 (12 сентября).
- Голубченко, 2011 – *Голубченко В.* "Просвіта" Сумщини в контексті формування національної самосвідомості: історія та сучасність // Світогляд-Філософія-Релігія: Зб. наук. пр. Суми, 2011. № 1. С. 221-230.
- Гребенщиков, 2009 – Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова. Симферополь, 2009. 344 с.
- Губернский, 1917 – Губернский украинский з'їзд в Харьковѣ // Рідне слово. 1917. № 4 (22 квітня). С. 2.
- Даниленко, 1918 – *Даниленко К.* Четвертый з'їзд Спілки "Просвіт" Слобожанщини в м. Харьковѣ // Земське діло. 1918. № 345 (28 жовтня). С. 3.
- Діброва, 2018 – *Діброва Г.* В обороні рідного краю (З історії роменської "Просвіти" 1917–1924 рр.) // Літературно-мистецькі та історичні контексти формування національної державності в добу Української революції 1917-1921 рр. та їх педагогічна інтерпретація в сучасній освітній діяльності: матеріали обласної науково-практичної конференції, 21 березня 2018 року. Суми, 2018. С. 101-108. URL: <http://www.soippo.edu.ua/images/%D0%9D%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2018/03/23/novost4/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8.pdf> (дата звернення 21.12.19).
- ДАСО – Державний архів Сумської області.
- Іванущенко, 2010 – Українське відродження 1917-1920 рр. на Сумщині / автор-упорядник *Іванущенко Г.М.* Суми, 2010. Т. 1. 280 с.
- Кириєвський, 2017 – *Кириєвський В.* Українська весна в Шостці // Слово Просвіти. 2017. 21 квітня.
- Ленський, 2016 – *Ленський О.* Про початки товариства "Просвіта" на Сумщині // Сумський краєзнавчий збірник. Суми, 2016. С. 205-211.
- Нестеренко, 2013 – *Нестеренко В.* Товариства "Просвіта" на Сумщині в роки окупації (1941-1943 рр.) // Суспільно-політичні процеси на українських землях: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 21 травня 2013 р. Суми, 2013. С. 41-43.
- Покровський, 1917 – *Покровський В.* Суми, 21-го травня // Сумской вестник. 1917. № 109 (21 мая). С. 4.
- Порядок, 1917 – Порядок украинского праздника // Сумской вестник. 1917. № 109 (21 мая). С. 2.

- Протест, 1917 – Протест проти відокремлення Харківщини // Нова Рада. 1917. № 134 (10 вересня). С. 3.
 Съезд, 1918 – Съезд просвит // Луч. 1918. № 96 (9 октябрю). С. 4.
 Терлецький, 1994 – *Терлецький В.* До питання про глухівську “Просвіту” // Глухівщина. 1994. 19 грудня.
 Ткаченко, 1999 – *Ткаченко Б.* Лебединський гурток “Просвіта” // Життя Лебединщини. 1999. 20 січня.
 ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
 Український, 1918 – Український концерт // Луч. 1918. 3 жовтня. С. 4.

References:

- Artiukh, 2019 – *Artiukh V.* Putyvlska “Prosvita” v 1941–1943 rr. [Putivl’s “Prosvita” in 1941–1943] // Sumski istoriko-kraieznaychi studii. Zbirnyk materialiv Rehionalnoi naukovy-praktychnoi koferentsii. Sumy, 2019. S. 28–32. [in Ukrainian].
 Berestovskyi, 1917 – *Berestovskyi I.* Do ukraintsiv [To the Ukrainians] // Sumskoi vestnyk. 1917. № 183 (22 avhusta). S. 4. [in Ukrainian].
 Gimnaziya, 1918 – *Gimnaziya v Ver. Syrovatke* [Gymnasium in the Verhniaya Syrovatka] // Zemske izvestiya. 1918. № 44 (12 sentyabrya). [in Russian].
 Holubchenko, 2011 – *Holubchenko V.* “Prosvita” Sumshchyny v konteksti formuvannia natsionalnoi samosvidomosti: istoriia ta suchasnist [“Prosvita” of Sumy in the context of formation of national consciousness: history and modernity] // Svitohliad-Filosofia-Relihiia: Zb. nauk. pr. Sumy, 2011. № 1. S. 221–230. [in Ukrainian].
 Grebenshikov, 2009 – *Vospominaniya generala Sergeya Yakovlevicha Grebenshikova* [Memoirs of General Sergey Yakovlevich Grebenshchikov]. Simferopol, 2009. 344 s. [in Russian].
 Hubernskiy, 1917 – *Hubernskiy ukrainskyi zizd v Kharkovi* [Provincial Ukrainian Congress in Kharkiv] // Ridne slovo. 1917. № 4 (22 kvitnia). S. 2. [in Ukrainian].
 Danylenko, 1918 – *Danylenko K.* Chetvertyi zizd Spilky “Prosvit” Slobozhanshchyny v m. Kharkovi [The fourth congress of the Prosvita Union of Slobozhanshchina in Kharkiv] // Zemske dilo. 1918. № 345 (28 zhovtnia). S. 3. [in Ukrainian].
 Dibrova, 2018 – *Dibrova H.* V oboroni ridnoho kraiu (Z istorii romenskoï “Prosvity” 1917–1924 rr.) [In defense of the native land (From the history of the Roman “Prosvita” 1917–1924)] // Literaturno-mystetski ta istorichni konteksty formuvannia natsionalnoi derzhavnosti v dobu Ukrainsoï revoliutsii 1917–1921 rr. ta yikh pedahohichna interpretatsiia v suchasniï osvittniï diïalnosti: materialy oblasnoi naukovy-praktychnoi konferentsii, 21 bereznia 2018 roku. Sumy, 2018. С. 101–108. URL: <http://www.soiippo.edu.ua/images/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2018/03/23/novost4/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8.pdf> (data zvernennia 21.12.19). [in Ukrainian].
 DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State archive of Sumy region].
 Ivanushchenko, 2010 – *Ukrainske vidrozhennia 1917–1920 rr. na Sumshchyni* [Ukrainian Revival of 1917–1920 in Sumy Region] / avtor-uporiadnyk *Ivanushchenko H.M.* Sumy, 2010. T. 1. 280 s. [in Ukrainian].
 Kyryievskiy, 2017 – *Kyryievskiy V.* Ukrainska vesna v Shosttsi [Ukrainian Spring in Shostka] // Slovo Prosvity. 2017. 21 kvitnia. [in Ukrainian].
 Lenskyi, 2016 – *Lenskyi O.* Pro pochatky tovarystva “Prosvita” na Sumshchyni [About the beginnings of the association “Prosvita” in Sumy region] // Sumskiy kraieznaychy zbirnyk. Sumy, 2016. S. 205–211. [in Ukrainian].
 Nesterenko, 2013 – *Nesterenko V.* Tovarystva “Prosvita” na Sumshchyni v roky okupatsii (1941–1943 rr.) [Prosvita Society in Sumy Region during the Occupation (1941–1943)] // Suspilno-politychni protsesy na ukrainskykh zemliakh: zb. mater. II Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Sumy, 21 travnia 2013 r. Sumy, 2013. S. 41–43. [in Ukrainian].
 Pokrovskij, 1917 – *Pokrovskij V.* Sumi, 21-go travnya [Sumy, May 21] // Sumskoj vestnik. 1917. № 109 (21 maya). S. 4. [in Ukrainian].
 Poryadok, 1917 – *Poryadok ukrainskogo prazdnika* [The order of the Ukrainian holiday] // Sumskoj vestnik. 1917. № 109 (21 maya). S. 2. [in Russian].
 Protest, 1917 – *Protest proty vidokremлення Kharkivshchyny* [Protest against separation of Kharkiv region] // Nova Rada. 1917. № 134 (10 veresnia). S. 3. [in Ukrainian].
 Sezd, 1918 – *Sezd prosvit* [Congress of Prosvita] // Luch. 1918. № 96 (9 oktyabrya). S. 4. [in Russian].
 Terletskiy, 1994 – *Terletskiy V.* Do pytannia pro hlukhivsku “Prosvitu” [On Hlukhiv “Prosvita”] // Hlukhivshchyna. 1994. 19 hrudnia. [in Ukrainian].
 Tkachenko, 1999 – *Tkachenko B.* Lebedynskiy hurtok “Prosvita” [Lebedin society “Prosvita”] // Zhyttia Lebedynshchyny. 1999. 20 sichnia. [in Ukrainian].
 TsDAVO Ukrainy – *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].
 Ukrainskiy, 1918 – *Ukrainskyi kontsert* [Ukrainian concert] // Luch. 1918. 3 zhovtnia. S. 4. [in Russian].

Документ № 1**Програма Шевченківського свята в Сумах 21 травня 1917 р.**

21 травня 1917 року

Порядок Украинского праздника

В 11 часов с площади перед Духовным училищем по Троицкой улице направляются в город 1) рабочие бельгийского завода, 2) ученики сельско-хозяйственной школы, 3) рабочие павловского завода, 4) крестьяне с. Луки и Барановки, 5) рабочие завода Погуляченко и Гвоздь, 6) лазареты красного креста и земской больницы.

Возле главной конторы Харитоненко в перечисленных группах присоединяются служащие конторы и делегация чехов и процессия направляется к городской управе, где ее встречает рада “Просвиты”, представители города, земства и общественного комитета. Последние приветствуют здесь процессию. Тут же присоединяются к процессии торгово-промышленники, купцы и служащие в торгово-промышленных заведениях и направляются к собору, где их встречает духовенство. От собора шествие направляется к Покровской площади, где будет отслужена панихида по Т.Г. Шевченко.

(Порядок, 1917: 2).

Документ № 2**Стаття керівника “Просвіти” Василя Покровського з нагоди Шевченківського свята в м. Суми**

21 травня 1917 року

Суми 21-го травня

Всякому лиху буває край, і ми знаємо, що після лиха знов прийде радість; які б густі хмари не обступали нас, та ми знаємо, що вітер розвіє їх і знов безмірне блакитне небо обійме і приголубе землю, знов усміхнеться з гори ясне сонце і за ним усміхнеться від щастя всяка жива істота. Без надії на світлу будучину не можна було б жити на світі і краще людині смерть, коли в душі погасає остання іскра надії і залишається одне холодне зневір'я.

Тяжке і здавалось безпросвітне лихо панувало на Україні від лих і кайданів, які кували їй царі-кати і їх прислужники майже на протязі 3-х століть! Все стогнало, все сумувало од краю й до краю на всім просторі нашої землі. Сумували люде, сумували степи, на яких “родилась і гарцювала козацька воля”, сумували “могили-гори” – що тільки з вітром розмовляли, згадуючи тих, котрі кров'ю і життям своїм заплатили за любов до рідного краю; сумував Дніпро і його кручі, сумувала на цих кручах і та могила, яка притягала до себе серця і думки вірних синів нашого народу. Безмірний був сум, але іскра надії на кращу долю ніколи нас не покидала і боронила нас від того одчаю, за яким уже настає смерть. Таку надію кохав у своєму серці і наш незрівняний геній Т. Г. Шевченко, що пророчим оком своїм передбачав той час, коли він “і Дніпро і кручі – все покине і полине до самого Бога молитися... за Україну”, а огненне його “слово” завше було на сторожі коло “малих оттіх рабів німих”, душу яких готов був заморозить холод одчаю.

Та лихо минуло... Нема катів, тюрмів й кайданів і знов ми вільні сини вільнолюбної нашої Матері-України, на всім просторі якої одправляється сьогодні Велике свято національного Відродження. Чиє ж серце тріпочеться від щастя й радості під час цього свята?

З цим щастям, з цією радістю й здоровлю Вас всіх сестри й брати мої українці! Ще не все зроблено, ще буде сум, буде й боротьба з темними силами, але сьогодні, під час свята нашого Воскресіння, геть сум і нехай по всій Україні лунають тільки радісні побідні гімни: де твоє, смерте, жало? Де твоя, пекло, побіда? Смерті праздуємо умерщвлення!

Ще раз бажаю, щоб часта радість Ваша і чисте Ваше щастя, сестри й брати мої, нічим не були засмучені сьогодні, і щоб цей день назавше залишився в Ваших спогадах як один з найсвітліших днів нашого життя!

Василь Покровський¹
(Покровський, 1917: 4).

Документ № 3**Уривок з газети “Сумской вестник” із закликом до українців активізувати свої націєтворчі зусилля**

22 серпня 1917 року

До українців

Сумською радою т-ва “Просвіти” на 11 серпня назначались в земстві загальні збори.

Всіх членів т-ва “Просвіта” з’явилося на зібрання всього до 30 осіб. Голова ради Покровський зробив об’яву, що при такому числі неможливо відчинити зібрання, бо треба в згоді з статутом найменше 100 осіб, через те, що всіх членів налічується більше 200. Призначені другі загальні збори в тому же земстві на 27 серпня (августа).

Щирі українці, до вас моє слово, до вас мій заклик. Життя по всій Росії хвилює, будуються скрізь нові порядки, нові закони, еднаються до куп і міцно працюють на користь рідного краю, всієї Росії і нашої неньки України.

І. Берестовський.
(Берестовський, 1917: 4).

Документ № 4**Повідомлення про лист Сумської “Просвіти” до Центральної Ради з протестом проти спроб відокремити Харківську губернію від України**

10 вересня 1917 року

Протест проти відокремлення Харківщини. Сумське товариство «Просвіта» на Харківщині послало до Центральної Ради такого листа:

“Загальні збори сумського товариства “Просвіта”, протестуючи проти відокремлення Харківщини від Автономної України, сподіваються, що Центральна Рада, як оборонець народних прав, вживе всіх заходів для об’єднання вилучених частин української території в єдину Автономну Україну”².

(Протест, 1917: 3).

Документ № 5**Лист від Сумської “Просвіти” до повітової земської управи з висвітленням завдань цієї організації та проханням про виділення коштів для бібліотеки**

23 листопада 1917 року

В СУМСЬКУ ПОВІТОВУ ЗЕМСЬКУ УПРАВУ

В квітні цього року в Сумах заснувалось Українське товариство “ПРОСВІТА” мета котрого культурно-просвітна діяльність серед темного нашого “найменшого брата”.

Головним чином “ПРОСВІТА” має знайомити люд український з його рідною історією, літературою і музикою, а також найбільш зрозумілим способом – поширювати проміж нього всякі агрономичні, технічні і сільсько-господарські відомості. Для сього “ПРОСВІТА” відкрила в Сумах Українську бібліотеку-читальню і невеличку книгарню, в якій з охотою купують писані українською мовою книжки, як літературного змісту, так і спеціального по різних галузях сільського господарства. Окрім того “ПРОСВІТА” має впоряджати лекції, літературно-вокально-музичні вечірки, театральні вистави і інші розумні розваги як для дорослих, так і для дітей; але на все це треба багато грошей, котрих бракує у “ПРОСВІТИ”.

Беручи на увагу, що діяльність “ПРОСВІТИ” однакова з діяльністю відділа позашкільної освіти при Сумському Земстві, і що “ПРОСВІТА” таким чином допомагає Земству сіяти світ серед темних народніх мас, Рада “ПРОСВІТИ” в засіданні своєму 11-го листопаду постановила просити у Сумського Повітового Земства грошової допомоги в 5000 рублів (на побищення бібліотеки-читальні – 3000 р. і на утворення спеціального капіталу на куплю книжок для продажу – 2000 р.).

Виконуючи постанову “РАДИ”, маю честь просити Сумську Земську Управу доложити про вищенаведене прохання найближчому зібранню п. п. гласних Сумського Земства. 1917 р. Листопаду 22 дня.

ГОЛОВА “РАДИ”

[Василь Покровський]

ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 34: 31.

Оригінал. Машинопис.

Документ № 6

Доповідь Сумської повітової земської управи Сумським повітовим земським зборам за клопотанням Українського Товариства “Просвіта” про призначення їй одноразової грошової допомоги

Кінець 1917 року*

Украинское товарищество “Просвіта” обратилось в Земскую Управу с просьбой ходатайствовать перед Собранием о назначении ему пособия в размере 5000 руб. (3000 р. на пополнение имеющейся при названном товариществе “Просвіта” библиотеки-читальни и 2000 руб. на образование специального капитала на покупку книг для продажи. Целью своею “Просвіта”, как видно из ее заявления ставит знакомить украинское население с его родной историей, литературой и музыкой, а также распространение среди населения доступных знаний по агрономии, технике и сельскому управлению и наконец предоставлять разумные развлечения, как взрослому населению, так и детям: устраивать лекции, литературно-вокально-музыкальные вечера, спектакли и т.п.

Словом, “Просвіта” своей деятельностью приходит тут на помощь отделу по внешкольному образованию при Сумском Земстве.

Сумская Уездная Училищная Комиссия в заседании 21-го Декабря 1917 года, заслушав заявление “Просвіты”, постановила просить Управу ходатайствовать перед Земским Собранием о назначении означенному товариществу пособия на указанный предмет в размере 5000 руб. с тем условием, чтоб в числе членов правления “Просвіты” был представитель от Земства по выбору Земского Собрания.

Исходя из тех соображений, что самой Управой с этого года намечается открытие книжного склада для продажи населению уезда книг и что библиотека-читальня при “Просвіте” будет обслуживать главным образом население города, который, по мнению Управы, и должен прийти на помощь этой библиотеке. Управа находит нужным просить Собрание удовлетворить ходатайство Украинского Товарищества “Просвіта” только отчасти, назначить ему в единовременное пособие 1000 руб., которые внести в смету 1918 года и избрать представителя от Земства в правление означенного Товарищества.

Подлинный за надлежащими подписями.

Полагаю возможным ходатайствовать о выдаче пособия в размере 5000 руб., избрать от Земского Собрания представителя в Правление “Просвіты” и обязать “Просвіту” представить Земскому Собранию отчет в израсходовании пособия³.

Подлинное за подписью Члена Управы И. Нечипоренко.

С подлинным верно:

Председатель Управы

Член Управы [Підпис]

Секретарь [Підпис]

ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 362: 13-13зв.

Завірена копія. Машинопис.

*Датування за змістом документу.

Документ № 7
Рішення Сумської повітової земської управи про надання “Просвіті”
приміщення для репетицій

11 січня 1918 року

№№ по порядку	Слушали:	Постановили:
4.	[...] Ходатайство Сумского Украинского Товарищества имени Т. Г. Шевченко о предоставлении ему помещения в Сумском 2-х классном земском женском училище для репетиций как хороших, так и сценических.	4) Предоставить Сумскому Украинскому Товариществу имени Т. Г. Шевченко помещение в женском 2-х классном училище, с тем, что уплату вознаграждения прислуге училища Рада Просвиты принимает на себя. [...]

ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 35: 8зв.-9.
Оригінал. Машинопис.

Документ № 8
Договір Сумської земської повітової управи з “Просвітою” про здавання під найм
товариству двох кімнат, арендованих земством у будинку Бережного

14 червня 1918 року

№№ по порядку	Слушали:	Постановили:
5)	[...] Проект договора Президиума Рады товарищества Просвиты имени Т. Г. Шевченко с Сумскою Земскою Уездною Управою на передачу Уездною Управою в наем Товариществу Просвиты в заарендованном Земством помещения в доме Бережного ⁵ двух комнат сроком с 5 Июня 1918 года по 1-е Августа 1919 года, с платою по 60 руб. в месяц и условием принятия Просвитою части расходов по топлению и освещению помещения в части какая придется на нанятое ею помещение.	5) Подписать договор с Товариществом Просвита на изложенных условиях. [...]

ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 35: 154зв.-155зв. Оригінал. Машинопис.

Документ № 9**Клопотання Товариства “Просвіта” до Сумської міської думи про перейменування вулиці Соборної на вулицю Т. Г. Шевченка та про вставлення бюсту Шевченка**

28 травня 1918 року

До Мійської Думи м. Сум

На загальних зборах Т-ва “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка 8 квітня с. р. постановлено: прохати Думу Соборну вул. переіменовать у вулицю Тараса Шевченка, поставити бюст Т.Г. Шевченка у м. Сумах проти 1-ї жіночої гімназії⁴, а також назвати Червону Школу іменем українського письменника і педагога Бориса Грінченка, про що прізідія загальних зборів Т-ва “Просвіти” доводить до відому Мійської Думи.

Голова зборів [Підпис]

Писарь [Підпис]

ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56: 33.

Оригінал. Машинопис на бланку.

Документ № 10**Відношення Сумської “Просвіти” до Міністерства народної освіти з повідомленням про відкриття нею курсів українознавства та української мови**

12 серпня 1918 року

До Пана Директора Позашкільної Освіти Міністерства Народної Освіти і Мистецтва
Української Держави.

Рада Товариства “Просвіти” у м. Сумах доводячи до Вашого відому, що нашим товариством засновані курси українознавства імені І. М. СТЕШЕНКА⁶, а також окремо курси Української мови (у першій групі в числі 70 ч. слухачів заняття вже давно розпочалися, друга група засновується, яка буде приблизно в тому ж числі слухачів) ласкаво прохає Вас, Пане Добродію, повідомити чи має право Рада Т-ва видати посвідчення слухачам, які прослухають вищезазначені курси⁷.

Голова Ради [Колодяжний⁸]

Писарь [Підпис нерозбірливий]

ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 374: 5. Оригінал. Машинопис.

Документ № 11**Повідомлення про відкриття Сумською “Просвітою” гімназії в с. Верхня Сироватка**

12 вересня 1918 року

Гимназия в Вер. Сыроватке

Товарищество рады “Просвіти”, открывает в с. Верхней Сыроватке украинскую гимназию. Гимназия будет иметь только первых три класса.

Начало занятий также, как и в остальных правительственных учреждениях. Плата за правоучение взимается в размере 250 р. Дети бедных могут учиться бесплатно, при условии если их успехи будут хороши.

Окончившие одноклассные учебн[ые] завед[ения] принимаются в 1-й класс без экзамена, окончившие двухклассное учил[ище] могут поступать во 2-й класс.

“Л”

(Гимназия, 1918).

Документ № 12
Оголошення про концерт кобзаря Івана Кучугури-Кучеренка

3 жовтня 1918 року

Український концерт

Після свого артистичного турне по Просвітам Полтавщини, де відбулося 36 концертів, 2-го сього жовтня до Сум завітав славнозвісний кобзарь Іван Кучугура-Кучеренко який має намір упорядити ряд концертів по Просвітам Сумщини. Будуть виконані історичні думи й пісні.

Сьогодні 3-го жовтня в помешканні Т-ва Просвіти відбудеться концерт Кучеренка при участі артиста Василя Павловича Цимбала, який прочитає реферат: “Про кобзу, кобзарів, історичні й народні пісні”, а також продекламує з Франка, Грінченка, Олеса й інших поетів. Початок о 8-ми годині.

(Український, 1918: 4).

Документ № 13
Резолюція з'їзду представників Товариства “Просвіта” Сумського повіту стосовно державності української мови

9 жовтня 1918 року

Съезд просвит

В воскресенье, 6 октября днем в помещении местной “Просвіти” состоялся съезд представителей всех Товариществ “Просвіта” Сумского уезда, на котором обсуждались некоторые назревшие вопросы организации Товариществ и просветительной деятельности их и, в конце которого, была вынесена следующая резолюция, принятая единогласно:

“До Пана Голови Ради Міністрів Української Держави⁹. Ми, президіум з'їзду Просвіт Сумщини на Харківщині, який одбувся 6 жовтня (нов[ого] ст[илію]) маємо за честь прохати Вашу Вельможність при службовому докладі Ясновельможному Пану Гетьманові доложити також і цю постанову вищезазначеного з'їзду Просвіт Сумщини.

Постанови з'їзду Просвіт Сумщини від 6-го жовтня н[ового] с[тилію] відносно державної мови.

1) Ознакомившись зі змістом відомого меморандуму Київської Просвіти про Українську мову, ми вважаємо необхідним підтримати й приєднатись до нього, як до вислову наших думок, що до Українського слова.

2) Українська мова в Українській державі повинна бути Державною.

3) Українська мова повинна бути обов'язковою по всіх урядових та громадських публично-правових інституціях.

4) Необхідно звернути особливу увагу на викладання української мови й українознавства в школах.

5) Ворожі виступи, навіть урядовців, проти української мови, яко мови Державної вважаємо за виступ проти України.

6) На Сумщині зараз книжковий голод на українські підручники за для низчих і середніх шкіл – прохати український уряд садовольнити цю культурну потребу виданням укр. підручників.

7) Прохати Пана Голову Ради Міністрів цю резолюцію з'їзду Просвіт доложити Ясновельможному Пану Гетьманові всієї України”.

За надлежними підписами резолюція была послана в Киев в тот же день.

(Съезд, 1918: 4).

Документ № 14
Звіт про четвертий з'їзд Спілки “Просвіт” Слобожанщини в м. Харків 13.10.1918

28 жовтня 1918 року

На з'їзд прибули представники від усіх повітів Харківщини, числом до 50, і заступали собою до сотні просвітніх організацій, та ще делеговано на з'їзд від десятка районних громадських установ м. Києва і Харькова.

В президію з'їзду обрано: головою – доб. Бутенка, заступником – доб. Кравченка, писарем – Костя Даниленка, почесним головою зїзду професора М. Сумцова. Від імени ради “Спільки Просвіт”, робить доклад про її діяльність доб. М. Кекало. Доклад по змісту – небагатий, одноманітний, по наслідках праці – невідрадний, бо Рада далі, як по за межі звичайної собі канцелярщині: одсилка інформацій, листування з сілськими Просвітами, – нічого і сенько більше не зробила, інструкторів в цей період не було, бо спілка мало одержувала членські внески і відсотки, а від земства і інших громадських інституцій грошей не одержували, міністерство освіти на наше прохання помочи, ще й досі не зібралось дати відповідь. Зараз спілка «Просвіт», має порожню скарбницю: матеріальні недостачи всьому виною!

Позатим було відчитано двадцять докладів з місць. Доклади – різнобарвні, цікаві по змісту, по наслідках роботи – часами сумні, часами бадьорі! Всю освітню роботу можна поділити на чотири категорії, а саме: просвітню, бібліотекарську, дикційну і драматичну. Майже кожна з «Просвіт» заходила відкривати бодай короткострочні курси, вечірні, або недільні школи по українознавству, вдержує невеличкі книгозбірні-читальні, випикує газети та журнали, старалася закликати українських лекторів, докладчиків, референтів і т. д., але все таки на першому місці стоять: вистави, концерти й співи і драматична секція зробила так багато, як усі останні категорії, взявши їх до купи! Докладчики пояснюють, що вистави одинокі джерело, звідки черпається на всі нижчі просвітянські потреби. Можна з певністю сказати, що на Харківщині немає зараз такого міста, слободи, села де б не відбувалися вистави-аматори, з села ідуть на хутори і розливається всюди широкими потоками рідне слово-пісня! Найкраще поставлена просвітянська справа у Вовчанському і Сумському повітах на Харківщині. Щоб вишукати і притягти до праці свідомих, діяльних українців у Вовчі робота поділена на багато окремих груп: просвітню, театральну, лекційну, музично-хорову, бібліотечну, редакційну і т. д. Просвіта видає спеціально свій часопис (тижневик) “Світло”, – а всі просвіти в повіті єднаються навколо своєї “матері-просвіти” у Вовчій на взірєць Львівської. Мається і іструктор по організації Просвіт на селах! Сумська повітова Просвіта, відчиняла недавно аж двічі курси української мови, які пройшли там з великим успіхом, читаються лекції про “Українську культуру” то що, а для вистав заореновано Просвітою місцевий театр. При Сумському народньому університеті Просвіта гадає відкрити український історико-філологічний факультет, а також українську гімназію і книжний кооператив; зараз гуртується національний хор. Недавно відбувся повітовий з'їзд, який вирішив – об'єднатися в повітову “Спільку Просвіт”, а для організації Просвіт удержується іструктор на повіт. З осередку розкидати в їх ті національні свідомости по селах – ось завдання Сумської повітової Просвіти! [...]

Писарь Кость Даниленко.
(Даниленко, 1918: 3).

Документ № 15

Прохання Товариства “Просвіта” до Сумської міської управи увільнити їхній спектакль від грошового податку

6 грудня 1918 року

До Сумської міської
Управи

Рада Т-ва Просвіти ласкаво прохає увільнити наш спітакль від 29 листопаду у театрі Корепанова від городського налогу, маючи на увазі благодійну мету спектаклю, котрий улаштувався на користь воєнно-полонених солдат.

Голова [Підпис]

Писар [Підпис]

ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56: 23. Оригінал. Рукопис на бланку.

Коментарі

¹ Покровський Василь – перший керівник Сумської “Просвіти”. Про нього нам відомо, що у 1917 р. йому було 53 роки, проживав він у місті на вул. Бельгійська, 18 та був членом міської управи. – Док. № 2.

² 4 серпня 1917 р. російський Тимчасовий уряд видав “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду”, за якою обмежувалось дія повноважень виконавчого органу Української Центральної Ради Генерального Секретаріату територіями Волинської, Київської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній. Таким чином, Харківська губернія була виведена із-під юрисдикції Генерального секретаріату, що спричинило вибух невдоволення серед національно-свідомих сил Слобожанщини. Виступаючи на Першому Всеукраїнському з’їзді “Просвіт”, голова Сумської “Просвіти” В. Покровський ще раз підкреслив, що “Просвітою було вжито всіх заходів, щоб Харківщину було прилучено до України” (ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 157: 35зв). – Док. № 4.

³ В результаті Сумська повітова народна управа заклала у видатки на 1918 р. одноразову допомогу “Просвіті” (на книгозбірню) у розмірі 1000 карбованців (ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 362: 5). – Док. № 6.

⁴ Будинок Бережного – зараз це будинок на площі Покровській, 11. У цьому будинку до революції знаходився готель “Версаль” і до 1913 р. в ньому арендував собі кілька кімнат Малоросійський гурток любителів драматичного та музичного мистецтва, а в 1942 р. тут розташовувались українські організації і під прикриттям “Просвіти” діяло підпілля революційної ОУН на чолі з Семеном Сапуном. – Док. № 8.

⁵ Вулиця Соборна була перейменована на вулицю Тараса Шевченка вже більшовиками 5 липня 1920 р., а пам’ятник Т. Шевченкові роботи Івана Кавалерідзе навпроти І-ої жіночої гімназії був встановлений у 1926 р. – Док. № 9.

⁶ Стешенко Іван (1873-1918) – член Центральної Ради, генеральний секретар освіти. Здійснював українізацію шкільництва. Був убитий у Полтаві 30 липня 1918 р., як виявилось пізніше, більшовиками. – Док. № 10.

⁷ Департамент позашкільної освіти 31 серпня повідомив Сумську “Просвіту”, “що Рада Т-ва має право видавати посвідчення, але вони не будуть мати офіційного значіння, а лише моральне” (ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 374: 6). – Док. № 10.

⁸ Колодяжний Євген – другий після Василя Покровського керівник Сумської “Просвіти”. В 1918 р. він працював юристом (на посаді податкового інспектора). Належав до партії українських соціалістів-революціонерів і вважався “старим революційним робітником” (ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 36: 26-27). У квітні 1918 р. за ініціативи “Просвіти” був затверджений урядом УНР комісаром Сумського повіту. За Директорії 21 грудня 1918 р. Сумськими земськими повітовими зборами знову був обраний комісаром повіту і 26 грудня затверджений на цій посаді Харківським губернським комісаром. З 10 березня по 15 липня 1920 р. виконував обов’язки Подільського губернського комісара також від Директорії УНР. У міжвоєнний період проживав на території Польщі, у м. Рівне, керував книгарнею “Наша культура” та працював у магістраті. Далі жив у Німеччині, де й помер. – Док. № 10.

⁹ Головою Ради Міністрів Української Держави був тоді Федір Лизогуб (1851-1928). – Док. № 13.

HISTORY/ІСТОРІЯ

UDC 392.3(=163.2:477.74-89Бєс)“180/185”

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i33.p.47

ALEXANDER I. GANCHEV

PhD (History), Odessa National A.S. Popov Academy of Telecommunication (Ukraine)

BULGARIAN FAMILY IN SOUTH BESSARABIA DURING THE FIRST HALF OF XIX CENTURY IN SCIENTIFIC FIELD OF SOCIAL HISTORY

Abstract. *Family is a fundamentally social institution that plays an important role in historic and ethnic development of any nation. There have been mechanisms for the transfer of plenty elements exactly within the family for ages. There they appear and are formed, take root and change their forms, meaning and content with time. They eventually smooth out and disappear. The situation concerns both social roles and their age and gender clarity that connects the family with bigger and more complicated forms of human integration, such as community and society which are dynamically interlinked.*

A research subject is a family in Bulgarian diaspora group defined as an object of social history. The subject of study is the evolution of forms, structure and Bulgarian family's everyday elements in South Bessarabia, moreover it's about intergenerational interaction and family relations.

The subject of social history is complicated for most researchers who have taken on this distinctive activity. Associating himself with the statements about the faintest subject of social history, R.Zider gave the most “technical” version of the definition: “Social history is the history of society, the overall relationship between people”.

R.Zider considered a family as a complex system that “summarizes influence of society's macrosystem and tasks to reproduct workforce and society's structure; to create gender's behavioral stereotypes, norms and relations between parents and children together with adults and old people; to regulate sexual behavior in pre-marital and marital periods”. At the family level this researcher addressed the issue of interrelationships between social, economic and political aspects.

After the Bulgarians' mass resettlement to South Bessarabia in the beginning of XIX century, the foundation of Bulgarian families was a nuclear family, in other words a family that consisted of a married couple with or without children. But speaking about a nuclear family, the fact it's the strongest and the longest one among small groups that can be connected with bigger family or clan formations should be kept in mind. So such a family should be differed from just small families which are self-sufficient and disconnected with great patrimony groups. In societies with strong system of kinship a nuclear family doesn't appear as isolated and defined unit. Under the effect of modernization processes large systems of kinship smooth out, a nuclear family separates from big disintegrating patrimony groups and take features of a small family.

The author makes a conclusion about the studied social system of Bulgarian family in South Bessarabia during the first half of XIX century and based on a great number of demographic ready-made indicators states that during two first decades the population kept social and behavioral models peculiar to Bulgaria in XIX century. But they were gradually getting closer to demographic model of European part of Russian empire. As a result, in the middle of the century own demographic behavior was creating which united both models.

Keywords: *Bulgarian family, Bessarabian Bulgarians, social history, multidisciplinary approach, demographic indicators, a nuclear family.*

ГАНЧЕВО.І.

Кандидат історичних наук, Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова (Україна)

**БОЛГАРСЬКА СІМ'Я ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ У ПЕРШОЇ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.
В НАУКОВОМУ ПОЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ**

Анотація. Об'єктом дослідження визначено сім'ю в болгарських діаспорних групах. Предмет дослідження складає еволюція форм, структури й елементів повсякдення болгарської сім'ї Південної Бессарабії, а також видозміна притаманних їй міжпоколінної взаємодії і родових відносин.

Автор робить висновок щодо досліджуваної соціальної системи болгарської сім'ї Південної Бессарабії першої половини ХІХ ст. та формулює на основі опрацювання кількості демографічних показників, що в перші два десятиліття населення зберігало соціальну та поведінкову модель, властиву Болгарії ХІХ ст., при цьому поступово наближало її до демографічної моделі європейської частини Російської імперії. Як результат, на середину століття відбувається вироблення власної демографічної поведінки, що поєднувала риси двох моделей.

Ключові слова: болгарська сім'я, болгари Бессарабії, соціальні історія, міждисциплінарний підхід, демографічні показники, нуклеарні сім'я.

ГАНЧЕВА.І.

Кандидат исторических наук, Одесская национальная академия связи им. А.С. Попова (Украина)

**БОЛГАРСКАЯ СЕМЬЯ ЮЖНОЙ БЕССАРАБИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ В. В
НАУЧНОМ ПОЛЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ**

Аннотация. Объектом исследования определено семью в болгарских диаспорных группах. Предметом исследования является эволюция форм, структуры и элементов повседневности болгарской семьи Южной Бессарабии, а также видоизменение и взаимодействие между поколениями и отношениями между родами.

Автор делает вывод о исследуемой социальной системе болгарской семьи Южной Бессарабии первой половины ХІХ в. и формулирует на основе обработки демографических показателей, что в первые два десятилетия население сохраняло социальную и поведенческую модель, свойственную Болгарии ХІХ в., при этом постепенно приближало ее к демографической модели европейской части Российской империи. Как результат, к середине ХІХ в. происходит проявление нового демографического поведения, объединившего черты двух моделей.

Ключевые слова: болгарская семья, болгары Бессарабии, социальная история, междисциплинарный подход, демографические показатели, нуклеарная семья.

Сім'я становить основоположну суспільну інституцію, що відіграє важливу роль в історичному та етнічному розвитку будь-якого народу. Саме в межах сім'ї впродовж століть функціонують механізми передачі багатьох елементів етнокультури. У ній вони постають і формуються, устійнюються, з часом змінюють форму, сенс і зміст, врешті – поступово нівелюються та зникають. Це так само стосується і соціальних ролей та їхніх статево-вікових порівнянь, що пов'язують сім'ю з більшими й складнішими формами людської інтеграції, як-то община, спільнота, суспільство, котрі перебувають з нею у складній та динамічній взаємодії. Розгляд болгарської сім'ї Південної Бессарабії як суспільно-історичного явища не є випадковим. Південна Бессарабія постає як надзвичайно цікавий регіон, з огляду на її багатоетнічний склад, розмаїття форм міжетнічних зв'язків та відносин, інтенсивний суспільно-економічний розвиток упродовж ХІХ – ХХ ст. Тут рельєфно проглядаються процеси консервації та змін багатьох

елементів етнокультури, увиразнюється динаміка соціально-економічної та міжкультурної взаємодії. Розгляд етносоціальних відносин у Південній Бессарабії окреслює широке коло проблем, перспективних для дослідження методами соціальної історії – напряду, що актуалізує міждисциплінарні підходи, використання наукового інструментарію соціології, етнології, економічної антропології, історичної демографії та інших галузей гуманітарного знання. У колі зазначеної проблематики актуалізуються питання, тісно пов'язані з вивченням болгарського населення, яке за певних історичних обставин мігрувало зі своєї історичної батьківщини до цього регіону, адаптувалося до наявного у ньому географічного та етнічного середовища, зберігало й розвивало свою етнічну ідентичність, випробувавши на собі дію державних трансформацій у Російській імперії, СРСР та сучасній Україні. Відтак, з огляду на специфіку етнічної ситуації у Південній Бессарабії, міграційні процеси та політичні зміни, що відбувалися у цьому регіоні впродовж XIX – XX ст., досліджувати болгарську сім'ю можна лише з урахуванням широкого історичного контексту і розглядом багатьох суміжних аспектів.

Об'єктом дослідження визначено сім'ю в болгарських діаспорних групах як об'єкт соціальної історії. Предмет дослідження складає еволюція форм, структури й елементів повсякдення болгарської сім'ї Південної Бессарабії, а також видозміна притаманних їй міжпоколінної взаємодії і родових відносин. Для вирішення поставлених завдань застосовані методи соціальної історії – порівняно нового наукового напрямку, котрий “автономізує” соціальне відносно політичних (Тремельян, 1959: 15), культурних та економічних явищ і при цьому наголошує на потребі міждисциплінарних підходів до вивчення свого предмету. Однак предмет соціальної історії є важким для визначення, в чому зізнавалася більшість дослідників, котрі бралися за цю дистинктивну операцію. На неможливості дефініції наголосив Т. Зелдін, котрий зауважив: “Слово “соціальна” ... – радше гасло, ніж визначення” і обмежився констатацією лише однієї важливої прикмети: “соціальна історія постійно вводить до сфери вивчення нові об'єкти дослідження”. Останнє ж адресується власне історичному дослідженню, якому цей автор адресував сподівання на те, що воно через актуалізовані соціальною історією теми має покінчити з “тиранією ідеї еволюції та хронологічного підходу до історії” (Зелдін, 1993: 155, 160).

Р. Зідер, солідаризуючись з твердженням про слабко вловлюваний предмет соціальної історії (через швидкуплинність включених до нього речей та способів їх вербальної фіксації), все ж подав найбільш “технічний” варіант визначення: “Соціальна історія є історією соціального, тобто всього комплексу відносин між людьми”. До того ж, він наголосив, що науки різняться не предметами, а постановками проблем і методами для їхнього вирішення (Зідер, 1993: 164). Серед тих методів, які соціальна історія додає до методів загальноісторичних, названі: просопографічний (аналіз ознак окремих осіб або груп на основі письмових джерел – автобіографій, листів, протоколів допитів тощо), інтерв'ю-спомини, або усна історія (зауважимо: тут вона постає як дослідницька техніка, близька до застосовуваної етнографами), статистичного кореляційного аналізу та ін. Причому наголошено, що йдеться не стільки про винаходи нових методів, скільки про зміну поглядів на методи, що вже існують. Так само й щодо тематики – йдеться не стільки про її розширення (зокрема, в бік гендерних студій, дослідження повсякденності, малих груп, мікроісторії тощо), скільки про нові поєднання теоретичного й емпіричного, плюралізм можливих перспектив висвітлення певної теми тими чи іншими засобами, уникаючи догматизації одного з них (Зідер, 1993: 175). Реалізацію цієї “програми” Р. Зідер продемонстрував у своїй книзі “Соціальна історія сім'ї у Західній та Центральній Європі” (Зідер, 1997), котра на цей час вже стала класичною. Сім'ю Р. Зідер розглянув як складну систему, що

“результує впливи макросистеми суспільства і функціонально реалізує задачі з репродукції робочої сили, суспільних структур, формування стереотипів поведінки статей, норм відносин батьків та дітей, дорослих та старих, регулює сексуальну поведінку в дошлюбний та шлюбний періоди” (Зидер, 1997: 5). На рівні сім’ї цей дослідник розглянув проблему взаємозв’язку між соціальними, економічними та політичними явищами: “Сім’я не повинна розглядатися поза своїм соціально-політичним та економічним контекстом. Сім’я розуміється не як “світ у собі”, а як соціальний мікрокосм, у якому відображаються соціальні відносини, живуть і працюють люди, соціалізовані певним суспільством і які самі соціалізують покоління, що приходять їм на зміну” (Зидер, 1997: 8). Така дослідницька програма дозволила на надійному матеріалі простежувати взаємозв’язки між формами та рівнями людської інтеграції, не вдаючись до інтерполяцій ідейних конструктів до сфери емпірики.

З моменту виокремлення соціальної історії, бачення відношення між соціальною, економічною та політичною системами зазнало помітної видозміни. Дж. Тревельян вбачав у соціальній історії “необхідну ланку між економічною та політичною історією”, цілком у марксистському дусі, вважаючи, що “соціальні явища породжуються економічними умовами майже в такому ступені, як політичні події, в свою чергу, породжуються соціальними умовами” (Тревельян, 1959: 15). Однак сьогодні подібні твердження не витримують навантаження емпіричним матеріалом, у масиві якого зв’язки між зазначеними системами не виглядають так прямолінійно.

Соціальна історія у Франції, від початку пов’язана з “Школою Анналів”, теж зазнала помітної видозміни упродовж 70–90-х років XX ст. Структуралістичний детермінізм і прагнення тотальності, що панували в 1950–60-ті роки (Ф. Бродель і його учні, а також марксистки), поступилися відстеженню багатолінійності, “ігр масштабу”, мікрорівнів, засвоєнню базових понять прагматичної соціології (амктор, переклад, зміщення, мережі та ін.). Н. Трубникова та П. Уваров зауважили щодо сучасної інтелектуальної атмосфери у Франції “...прагнення розглядати соціальні реальності не стільки в якості об’єктивно існуючих відпочаткових параметрів, у які “втиснута” людина, а як рухливу взаємодію індивідуальних та колективних амкторів. Кожен з цих дійових осіб наділений свободою вибору чи свободою маневру і здатний доходити з іншими в погодження, які формують одвічнорухливу та мінливу соціальну тканину” (Трубникова, Уварова, 2004: 146).

У США тенденція до вивчення соціальних мікрорівнів та емпіричного простеження їхнього зв’язку з макрорівнями з’явилися ще в 1960-ті роки. Помітних успіхів досягла соціологія малих груп. Серед таких розглядалася і сім’я як найбільш самостійна і стійка. Помічено, що всі інші малі групи (закриті клуби, ради директорів, військові підрозділи тощо) щільніше за неї інтегровані до більших соціальних груп і мають порівняно з нею вельми коротке життя. При цьому помітно складне переплетіння цих груп, оскільки одна і та сама людина може бути членом 5–6 малих і більших груп (Миллз, 1972: 82). Розгляд малої групи як поля зіткнення соціальних та індивідуальних сил тиску, під дією яких перебуває конкретна людина, створив продуктивну перспективу для розкриття трихотомії: індивід – група – суспільство. Були напрацьовані методи аналізу внутрішніх процесів у групі, включно з членами самої групи, котрі, беручи участь у дослідженні, спостерігали й характеризували взаємодії всередині неї. Вдавалося також простежувати впливи культури на групові процеси (Миллз, 1972: 83, 90-92).

Сучасне дослідження сім’ї, її розвиток, механізми адаптації, збереження традицій і виникнення інноваційних елементів, неможливо без аналізу її структури. Більшість дослідників європейської сім’ї наприкінці XX ст. дотримуються типології, запропонованої Кембріджською групою науковців історії населення і соціальних

структур (Ласлетт, 1979: 132–137). Запропонована ними структура домогосподарств за спорідненим складом заснована на статистичних даних XVI–XIX ст. відносно Англії, Франції, Сербії, Японії та колоніальної Америки, викликала гостру критику. В 1975 р. Л. Беркнер пише рецензію, в якій заперечує методологію і кінцевий результат дослідження (Berkner, 1975: 721–738). Існує думка про те, що “через недостатні і нерівномірно розподілені джерела моделі Ласлетта є гіпотезами, які вимагають подальших досліджень” (Kassabova-Dintcheva, 2002: 232). Більше того, з цими ці обставини зазначив і сам Ласлетт (Laslett, 1983: 531).

Інша типологія, що часто застосовується, базується на статистичних і демографічних даних другої половини XX ст. (Ганцкая, 1984: 16–28). У ній, крім характеристики окремих елементів складу сім’ї, приділена увага і взаєминам всередині сім’ї, соціальній та національній належності її представників. Отже, перша типологія характеризує домогосподарства за спорідненим складом, спирається на дані XVI–XIX ст. і є результатом макропорівняльного аналізу; друга – типологія сім’ї, що враховує соціальні та етнічні чинники, заснована на сучасних конкретно-історичних дослідженнях і є результатом системного аналізу.

Після масового переселення болгар до Південної Бессарабії на початку XIX ст., основу болгарських родин складали нуклеарні сім’ї, тобто такі, що складалися з шлюбної пари з дітьми або без них (Ангелов, 1992: 229; Бобчев, 1998 : 361; Гандев, 1972: 183–184; Тодорова, 2002: 97). Утім, говорячи про нуклеарну сім’ю, слід мати на увазі те, що вона, як найстійкіша та найтриваліша з малих груп (Мердок, 2003: 19–20), може складно поєднуватися з більшими сімейно-родовими утвореннями, а тому її слід відрізняти від малих сімей, що є самодостатніми і не пов’язаними сталими зв’язком з великими родовими групами. В суспільствах з міцною системою спорідненості нуклеарна сім’я не постає в якості осібної, чітко вираженої одиниці. Під дією процесів модернізації великі системи спорідненості нівелюються, а нуклеарна сім’я відокремлюється від великих родинних груп, які через те й розпадаються (Воугел, 1972: 163, 169–170), і набуває рис малої сім’ї.

У бессарабських болгар поєднання нуклеарної сім’ї з більшими сімейно-родовими групами теж не становило виключення. Тобто існували нерозділені (складні) сім’ї з притаманними їм внутрішньосімейними відносинами. Проте така форма сімейної общини як задруга, що на той час ще була поширеною в окремих районах Болгарії, в болгарських колоніях не зафіксована (Державин, 1910: 313–318). На переважання нуклеарних (простих) сімей, які ще не встигли об’єднатися в складні родинні форми, вказують посімейні списки мешканців болгарських колоній (НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 442. Ч. 3: 443). Примітно, що в більш ранній період, як посвідчено документами початку XIX ст., болгар, котрі мешкали в найбільших турецьких містах Буджака, мали, в більшості складні нерозділені сім’ї. Наприклад, у фортеці Аккерман у 1808 р. налічували 20 болгарських сімей, з них 15 були складними; в одному родинному колективі проживали сім’ї батька та сина, або тестя і зятя (Бачинська, 2012: 480).

У процесі переселення болгарські мігранти принесли з собою до Бессарабії ті традиційні відносини, елементи соціальної організації та, зокрема, будову сім’ї, що були притаманні тим районам Болгарії, звідки вийшли ці мігранти. Подальша видозміна болгарської сім’ї, звісно, була обумовлена впливом нових демографічних, соціально-економічних, державно-адміністративних та інших умов.

Шлюб у бессарабських болгар традиційно лишався віролокальним, тобто подружжя селилося у сім’ї чоловіка – у батьківському будинку. Відносини спадщини звичаєве право болгар визначало принципом мінорату, що передбачав передачу всіх майнових прав від батька до молодшого сина (Філіпова, 2012: 173). В умовах анклавного проживання і

обмеженого земельного фонду, відділення молодих сімей траплялося рідко, вони включалися до складу батьківської сім'ї, яка, тим самим, набувала складних форм. За цих умов позитивна демографічна динаміка з часом призводила до збільшення кількості нерозділених складних сімей.

Вікові показники за 1818 р. у колонії Імпуцита посвідчили майже повне переважання молоді та дітей. Колоністи віком за 49 років складали лише 10,2 % від загальної кількості населення, з них віком за 60 років – всього 1,9 %. Вікова категорія від 14 до 44 років нараховувала 47 %, а діти до 14 років – 42, 8 % (Філіпова, 2012: 69). Таким чином, співвідношення 42,8 : 47 : 10,2 чітко окреслює значну перевагу молодих сімей. Враховуючи ці показники і опираючись на застосований у демографії поділ вікової структури на прогресивну, стаціонарну й регресивну (Тотев, 1974: 169; Тодорова, 2002: 90), можна дійти висновку про те, що мешканці села являли собою населення явно прогресуюче. Те саме простежується і в інших болгарських колоніях за даними 1818 р. (НАРМ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 439, 442, 442. Ч. 1–3; НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 23, 24) і за ревізькими сказками 1835 р. (Челак, 1999: 220, 222; НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 23; НАРМ. Ф. 134. Оп. 2. Спр. 24.). Такий демографічний стан становив важливу основу для подальшої репродуктивної поведінки болгарської сім'ї в умовах Південної Бессарабії.

А.О. Скальковський щодо середини ХІХ ст. зазначив типову для болгарських колоній нерозділеність сімей: “Болгары страстно любят семейное единство, так что нередко три и даже четыре поколения живут вместе, под одним кровом и руководством старика – главы своего рода”; “[их] внутренний быт, быт семейный, чисто патриархальный, представляет зрелище истинно отрадное” (Скальковский, 1848: 93, 139). Подібні описи болгарської сім'ї того часу зустрічаються досить часто. Зокрема і А. Клаус наголошував: “семейные разделы не в обычае и болгары их недолголюбивают” (Клаус, 1869: 321). Тож, подаючи ці свідчення сучасників, можна з певними застереженнями солідаризуватися з висновком Л.А. Демиденко про те, що домінуючою формою сім'ї в бессарабських болгар була “велика патріархальна сім'я” (Демиденко, 1970: 9). Такою вона стала вже в Південній Бессарабії як результат архізації традиційних форм сім'ї, відомих раніше болгарській культурі. За такими властивостями, як “патріархальність”, складна будова, статеві-вікова сегрегація, значний кількісний склад, бессарабську болгарську сім'ю визначають як “своєрідний релікт аграрного балканського суспільства” (Філіпова, 2012: 155–156). Його консервації в даному регіоні сприяла законодавча діяльність станової монархії Романових, котра визначила для болгарських колоністів анклавний тип розселення і накидання общини як адміністративного інституту й інструменту перерозподілу обмеженого земельного фонду. Втім, ця “патріархальність” не була тотожною первісним формам суспільної організації, а стала відображенням соціальної адаптації діаспорної групи до державної-адміністративних умов.

Для розуміння причин, з яких складна нерозділена сім'я лишалися найбільш оптимальною формою, слід зважити на статеву структуру населення болгарських колоній. Диспропорція статей оприявилася ще на початковому етапі переселення болгар до цього регіону. Наприклад, у м. Аккерман у 1808 р. в 20 болгарських родин налічували 95 чоловіків та 79 жінок; у цілому ж, частка чоловіків серед болгарського населення міст Буджака на той час складала 62 %, з них хлопчиків у віці 10–20 років – 15 %, чоловіків 21–40 років – 40 %, дівчат 10–20 років – 28 %, жінок 21–40 років – 35 % (Бачинська, 2012: 481). Відтак, у репродуктивній віковій групі чоловіки помітно переважали жінок. М.П. Філіпова простежила щодо першої половини ХІХ ст. кількісну перевагу чоловіків стосовно жінок у співвідношенні 119,4 та 83,7 (Імпуцита), 111,4 : 89,7 (Чешма-Варуїта), 111,1 : 90 (Чийшія). Крім того, дослідниця відзначила, що таке співвідношення характерне

для Болгарії XIX ст. і, в цілому, для Балкан. Цей стан пояснюється високою смертністю жінок, демографічним режимом високої фертильності і, як результат, переважанням у молодих вікових групах чоловіків (саме в тих групах, де у жінок немає біологічної переваги), а також умовами міграції, до яких чоловіки були краще прилаштовані (Філіпова, 2012: 72). Примітно, що сім'ї деяких переселенців до буджацьких міст лишалися на попередньому місці проживання "за Дунаєм" (Бачинська, 2012: 481).

Шлюбні відносини у болгар традиційно лишалися соціально-регламентованими, визначалися церковним каноном і звичаєвим правом. Укладення шлюбу між родичами до 7 коліна не допускалося. Однак в умовах дотримання суворої територіальної ендогамії в болгарських колоніях, що звужувала "шлюбний ринок", це могло б призвести до негативних наслідків і тому обмеження стосувалися третього, максимум четвертого коліна (Бачинська, 2012: 149–151).

Розлучення мали винятковий характер і відбувалися з чітко регламентованих церквою і звичаєм причин. Тож болгарська сім'я в умовах Південної Бессарабії виявилася надзвичайно стійкою соціальною мікроструктурою, порівняно з іншими малими групами, які виникали на конфесійній, професійній чи становій основі.

Таким чином, ми можемо зробити висновок щодо досліджуваної нами соціальної системи болгарської сім'ї Південної Бессарабії першої половини XIX ст. та сформулювати на основі опрацювання кількості демографічних показників, що в перші два десятиліття населення зберігало соціальну та поведінкову модель, властиву Болгарії XIX ст., при цьому поступово наближало її до демографічної моделі європейської частини Російської імперії. Як результат, на середину століття відбувається вироблення власної демографічної поведінки, що поєднувала риси двох моделей.

Література:

- Ангелов, 1992 – Ангелов Д. История на Средновековната Българска държава и право. София. 1992.
Бачинська, 2012 – Бачинська О.А. Процес формування болгарських громад в містах Буджака на межі XVIII-XIX ст. // Человек в истории и культуре. Одесса. 2012. Вып. 2. С. 479-488.
Бобчев, 1998 – Бобчев С.С. История на старобългарското право. София. 1998. 412 с.
Вишневский, Кон, 1979 – Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей / под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. Москва. 1979. 184 с.
Воугел, 1972 – Воугел Э. Семья и родство // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы / ред. Г.В. Осипов. Москва. 1972.
Гандев, 1972 – Гандев Хр. Българската народност през 15-ти век. Демографско и етнографско изследване. София. 1972.
Ганцкая, 1984 – Ганцкая О.А. Семья: структура, функции, типы // Советская этнография. 1984. № 6. С. 16–28.
Демиденко, 1970 – Демиденко Л.А. Культура и быт болгарского населения в УССР. Киев. 1970. 140 с.
Державин, 1910 – Державин Н.С. К вопросу о семейной "задруге" у болгар // Живая старина. Санкт-Петербург. 1910. Кн. 76. Вып. 4. С. 313–318.
Зелдин, 1993 – Зелдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая // Thesis. 1993. Вып. 1. С. 154-262.
Зидер, 1993 – Зидер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении "социального" // Thesis. 1993. Вып. 1. С. 163-181.
Зидер, 1997 – Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX в.). Москва. 1997. 301 с.
Клаус, 1869 – Клаус А. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. Санкт-Петербург. 1869. XII, 456, 102 с.
Ласлетт, 1979 – Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей. Москва. 1979. С. 132–157.
Мердок, 2003 – Мердок Дж. П. Социальная структура. Москва. 2003. 608 с.
Миллз, 1972 – Миллз Т.М. О социологии малых групп // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы / ред. Г.В. Осипов. Москва. 1972. С. 82-92.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
Скальковский, 1848 – Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийской крае: статистический очерк. Одесса. 1848. 156 с.

- Тодорова, 1983 – Тодорова М. Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите // Исторически преглед. София. Кн. 4. 1983.
- Тодорова, 2002 – Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София. 2002.
- Тотев, 1974 – Тотев А. Демографско-исторически очерк на България // Годишник на Софийски университет, Юридически факултет. София. Т. 65. 1974.
- Тревелиян, 1959 – Тревелиян Дж. М. Социальная история Англии. Москва. 1959. 608 с.
- Трубникова, Уварова, 2004 – Трубникова Н.В. Уваров П.Ю. Пути эволюции социальной истории во Франции // Новая и новейшая история. 2004. № 6. С. 138–147.
- Філіпова, 2012 – Філіпова М.П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX століття: історико-демографічний аспект : дис. канд. іст. наук. 07.00.06. Київ. 2012. 391 с.
- Челак, 1999 – Челак Е.И. Ревизские сказки колонии Твардица как историко-демографический источник // История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины. Кишинев. 1999.
- Berkner, 1975 – Berkner L.K. The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure // Journal of interdisciplinary history. 1975. Vol. 4. P.721–738.
- Kassabova-Dintcheva, 2002 – Kassabova-Dintcheva A. Migration und familie. Familienforschung und politik (Am Beispiel Bulgariens). Sofia. 2002.
- Laslett, 1983 – Laslett P. Family and Household as Work Group and Kingroup: Areas of Traditional Europe compared // Wall, R, J. Robin, P. Laslett. Family Forms in Historic Europe. Cambridge. 1983.

References:

- Angelov, 1992 – Angelov D. Istoriya na Srednovekovnata Balgarska darzhava i pravo [History of the Medieval Bulgarian State and Law]. Sofiya. 1992. [in Bulgarian].
- Bachyns'ka, 2012 – Bachyns'ka O.A. Proces formuvannja bolgars'kyh gromad v mistah Budzhaka na mezhi XVIII-XIX st. [The process of formation of Bulgarian communities in the cities of Budzhak at the turn of the 18th-19th centuries] // Chelovek v istorii i kul'ture. Odessa. 2012. Vyp. 2. S. 479-488. [in Ukrainian].
- Bobchev, 1998 – Bobchev S.S. Istoriya na starobalgarskoto parvo [History of old bulgarian law]. Sofiya. 1998. 412 s. [in Bulgarian].
- Vishnevskii, Kon, 1979 – Brachnost', rozhdaemost', sem'ya za tri veka : sb. statei [Marriage, fertility, family for three centuries] / pod red. A.G. Vishnevskogo i I.S. Kona. Moskva. 1979. 184 s. [in Russian].
- Vougel, 1972 – Vougel E. Sem'ya i rodstvo [Family and gender] // Amerikanskaya sotsiologiya. Perspektivy. Problemy. Metody / red. G.V. Osipov. Moskva. 1972. [in Russian].
- Gandev, 1972 – Gandev Hr. Balgarskata narodnost prez 15-ti vek. Demografsko i etnografsko izsledvane [Bulgarian nationality in the 15th century. Demographic and ethnographic research]. Sofiya. 1972. [in Bulgarian].
- Gantskaya, 1984 – Gantskaya O.A. Sem'ya: struktura, funktsii, tipy [Family: structure, functions, types] / Sovetskaya etnografiya. 1984. № 6. S. 16–28. [in Russian].
- Demidenko, 1970 – Demidenko L.A. Kul'tura i byt bolgarskogo naseleniya v USSR [Culture and life of the Bulgarian population in the Ukrainian SSR]. Kiev. 1970. 140 s. [in Russian].
- Derzhavin, 1910 – Derzhavin N.S. K voprosu o semeinoi "zadruga" u bolgar [On the question of a family "friend" of the Bulgarians] // Zhivaya starina. Sankt-Peterburg. 1910. Kn. 76. Vyp. 4. S. 313–318. (In Russian).
- Zeldin, 1993 – Zeldin T. Sotsial'naya istoriya kak istoriya vseob'emlyushchaya [Social history as a comprehensive history] // Thesis. 1993. Vyp. 1. S. 154-262. [in Russian].
- Zider, 1993 – Zider R. Chto takoe sotsial'naya istoriya? Razryvy i preemstvennost' v osvoenii "sotsial'nogo" [What is social history? Gaps and continuity in the development of "social"] // Thesis. 1993. Vyp. 1. S. 163-181. [in Russian].
- Zider, 1997 – Zider R. Sotsial'naya istoriya sem'i v Zapadnoi i Tsentral'noi Evrope (konets XVIII – XX v.) [The social history of the family in Western and Central Europe (end of the XVIII – XX cent.)]. Moskva. 1997. 301 s. [in Russian].
- Klaus, 1869 – Klaus A. Nashi kolonii : Opyty i materialy po istorii i statistike inostrannoi kolonizatsii v Rossii [Our colonies: Experiments and materials on the history and statistics of foreign colonization in Russia]. Vyp. 1. Sankt-Peterburg. 1869. XII, 456, 102 s. [in Russian].
- Laslett, 1979 – Laslett P. Sem'ya i domokhozyaistvo: istoricheskii podkhod [Family and home improvement: a historical approach] // Brachnost', rozhdaemost', sem'ya za tri veka: sb. statei. Moskva. 1979. S. 132–157. [in Russian].
- Merdok, 2003 – Merdok Dzh. P. Sotsial'naya struktura [Social structure]. Moskva. 2003. 608 s. [in Russian].
- Millz, 1972 – Millz T. M. O sotsiologii malykh grupp [On the sociology of small groups] // Amerikanskaya sotsiologiya. Perspektivy. Problemy. Metody / red. G.V. Osipov. Moskva. 1972. S. 82-92. [in Russian].
- NARM – Nacional'nyj arhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova]. [in Russian].
- Skal'kovskii, 1848 – Skal'kovskii A.A. Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossiiskoi krae : statisticheskiy ocherk [Bulgarian colonies in Bessarabia and the Novorossiysk territory: a statistical essay]. Odessa. 1848. 156 s. [in Russian].

Todorova, 1983 – Todorova M. Struktura na naselenieto, brachnost, semeystvo i domakinstvo na Balkanite [Population structure, marriage, family and household in the Balkans] // Istoricheski preged. Sofiya. Kn. 4. 1983. [in Bulgarian].

Todorova, 2002 – Todorova M. Balkanskoto semeystvo. Istoricheska demografiya na balgarskoto obshtestvo prez osmanskiya period [Balkan family. Historical demography of Bulgarian society during the Ottoman period]. Sofiya. 2002. [in Bulgarian].

Totev, 1974 – Totev A. Demografsko-istoricheski ocherk na Balgariya [Demographic and historical outline of Bulgaria] // Godishik na Sofiyski universitet, Yuridicheski fakultet. Sofiya. T. 65. 1974. [in Bulgarian].

Trevel'yan, 1959 – Trevel'yan Dzh. M. Sotsial'naya istoriya Anglii [The social history of England]. Moskva. 1959. 608 s. [in Russian].

Trubnikova, Uvarova, 2004 – Trubnikova N. V. Uvarov P. Yu. Puti evolyutsii sotsial'noi istorii vo Frantsii [Ways of evolution of social history in France] // Novaya i noveishaya istoriya. 2004. № 6. S. 138–147. [in Russian].

Filipova, 2012 – Filipova M.P. Bolgars'ke naselennja Pivdennoi' Bessarabii' u pershij polovyni XIX stolittja: istoriko-demografichnyj aspekt [The Bulgarian population of southern Bessarabia in the first half of the 19th century: historical and demographic aspect]: dys. kand. ist. nauk. 07.00.06. Kyi'v. 2012. 391 s. [in Ukrainian].

Chelak, 1999 – Chelak Ė. I. Revizskie skazki kolonii Tvarditsa kak istoriko-demograficheskii istochnik [Revision tales of the Tvarditsa colony as a historical and demographic source] // Istoriya i kul'tura bolgar i gagauzov Moldovy i Ukrainy. Kishinev. 1999. [in Russian].

Berkner, 1975 – Berkner L.K. The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure // Journal of interdisciplinary history. 1975. Vol. 4. P.721–738. [in English].

Kassabova-Dintcheva, 2002 – Kassabova-Dintcheva A. Migration und familie. Familienforschung und politik (Am Beispiel Bulgariens). Sofia. 2002. [in English].

Laslett, 1983 – Laslett P. Family and Household as Work Group and Kingroup: Areas of Traditional Europe compared // Wall, R, J. Robin, P. Laslett. Family Forms in Historic Europe. Cambridge. 1983. [in English].

UDC 930

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i33.p.55

TIMURA.MAGSUMOV¹, MARIYAO.NIGMATULLINA²¹ Ph.D. (History), History of Education Society (United Kingdom); Naberezhnye Chelny State Pedagogical University (Russian Federation)² M.A. (Education), Naberezhnye Chelny State Pedagogical University (Russian Federation)

SPECIFICS OF THE ADULT HEALTHCARE SYSTEM FORMATION OF THE NEW SOCIALIST INDUSTRIAL CITIES OF THE LAST THIRD OF THE 20TH CENTURY

Abstract. The author analyzes the therapeutic service development of the young city of the era of “developed socialism”, which eventually becomes the basis for the creation of the urban healthcare system in the late Soviet industrial centers. Both problems and achievements of its development are identified along with specific features of the urban healthcare system that had been formed at the beginning of the “Perestroika”, which eventually sharply distinguished the new socialist industrial centers from the cities of the European part of the country.

During the period under consideration, a lot of work was done to establish a therapeutic service in the city of Naberezhnye Chelny. At the time the construction of industrial enterprises began, there was only one therapeutic unit in the central district hospital in the city. Later, hospitals and out-patient clinics were opened, healthcare centers and workshop services operated to treat the workers. Therapy was the basis of all specialized medical services, therefore, building up this service largely met the needs of the city under construction. As a result, specialized units were established on the basis of the therapeutic service, which subsequently operated as independent services. In the context of rapid demographic growth, the city was constantly expanding the network of medical institutions, increasing the number of employees along with facilities and equipment potential of medical institutions. This became the basis for the main result of the city's therapeutic service activities during this period, i.e. the transition from the territorial-production principle of its patient service towards the territorial-specialized one. These undoubtedly positive results made it possible to maintain positive dynamics in the development of the city's healthcare system in the subsequent years of the “Perestroika” and the collapse of the USSR, when the state of the industry as a whole declined sharply throughout the country.

Keywords: history of healthcare; therapeutic service; USSR; Naberezhnye Chelny; prevention and treatment institutions; developed socialism.

МАГСУМОВ Т.А.¹, НІГМАТУЛЛІНА М.О.²¹ Кандидат історичних наук, Товариство історії освіти (Велика Британія); Набережночелнинський державний педагогічний університет (Російська Федерація)² Магістр педагогічної освіти, Набережночелнинський державний педагогічний університет (Російська Федерація)

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ НОВИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ІНДУСТРІАЛЬНИХ МІСТ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Анотація. Аналізується розвиток терапевтичної служби молодого міста епохи “розвинутого соціалізму”, що стала основою створення міської системи охорони здоров'я у пізньорадянських індустріальних центрах. Виявлені проблеми й досягнення на цьому шляху, виділені специфічні особливості створеної на початок “Перебудови” системи міської охорони здоров'я, що різко відрізняли нові соціалістичні індустріальні центри від міст європейської частини країни.

У досліджуваній період у Набережних Челнах була проведена велика робота з налагодження терапевтичної служби. На момент початку будівництва промислових

підприємств у місті було одне терапевтичне відділення центральної районної лікарні. Були відкриті лікарні та поліклініки, для обслуговування робітників функціонували здравпункти, цехова служба. Терапія була основою всіх спеціалізованих медичних послуг, тому нарощування цієї служби багато у чому відповідало потребам міста, що будувалося. У результаті, на базі терапевтичної служби були сформовані спеціалізовані відділення, які у подальшому будуть працювати як самостійні служби. В умовах швидкого демографічного зростання у місті йшло постійне розширення мережі медичних установ, збільшення їх кадрового потенціалу та зростання оснащеності матеріально-технічною базою. Це стало основою для головного результату діяльності терапевтичної служби міста за цей період – переходу від територіально-виробничого принципу обслуговування пацієнтів до територіально-спеціалізованого. Ці результати дозволили зберегти позитивну динаміку розвитку охорони здоров'я міста у подальші роки "Перебудови" і розпаду СРСР, коли синхронно стан галузі в цілому по країні різко погіршився.

Ключові слова: історія охорони здоров'я, терапевтична служба, СРСР, Набережні Челни, лікувально-профілактичні установи, розвинутий соціалізм.

МАГСУМОВ Т.А.¹, НИГМАТУЛЛИНА М.О.²

¹ Кандидат исторических наук, Общество истории образования (Великобритания);

Набережночелнинский государственный педагогический университет (Российская Федерация)

² Магистр педагогического образования, Набережночелнинский государственный педагогический университет (Российская Федерация)

СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ВЗРОСЛОГО НАСЕЛЕНИЯ НОВЫХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ИНДУСТРИАЛЬНЫХ ГОРОДОВ ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XX в.

Аннотация. *Анализируется развитие терапевтической службы молодого города эпохи "развитого социализма", которая становится основой создания городской системы здравоохранения в позднесоветских индустриальных центрах. Выявляются проблемы и достижения на этом пути, выделяются специфические особенности сложившейся к началу "Перестройки" системы городского здравоохранения, резко отличавшие новые социалистические индустриальные центры от городов европейской части страны.*

В рассматриваемый период в Набережных Челнах была проведена большая работа по налаживанию терапевтической службы. На момент начала строительства промышленных предприятий в городе имелось одно терапевтическое отделение центральной районной больницы. Были открыты больницы и поликлиники, для обслуживания рабочих функционировали здравпункты, цеховая служба. Терапия являлась основой всех специализированных медицинских услуг, поэтому наращивание данной службы во многом отвечало потребностям строящегося города. В итоге, на базе терапевтической службы были сформированы специализированные отделения, которые в последующем будут работать как самостоятельные службы. В условиях быстрого демографического роста в городе шло постоянное наращивание сети медицинских учреждений, увеличение их кадрового потенциала и рост оснащенности медицинских учреждений материально-технической базой. Это стало основой для главного результата деятельности терапевтической службы города за этот период – перехода от территориально-производственного принципа обслуживания пациентов к территориально-специализированному. Эти несомненно положительные результаты позволили сохранить положительную динамику развития здравоохранения города в дальнейшие годы "Перестройки" и развала СССР, когда синхронно состояние отрасли в целом по стране резко ухудшалось.

Ключевые слова: история здравоохранения, терапевтическая служба, СССР, Набережные Челны, лечебно-профилактические учреждения, развитой социализм.

Эпоха развитого социализма сопровождалась последним всплеском крупного градостроительства в России. Среди возведенных в это время мегаполисов – такие известные города, как Тольятти и Набережные Челны, расположенные в соседних регионах – Куйбышевской (Самарской) области и ТАССР. В последней также возведены Альметьевск и Нижнекамск. Эти динамично растущие городские агломерации превратили регион в центр промышленности и новых технологий, средоточия индустриального населения. Его социальный быт оказывался в сложных условиях: прежде малообжитые районы не обладали достаточной и тем более развитой социальной инфраструктурой. Интенсивное промышленное освоение по преимуществу сельскохозяйственных территорий происходило в напряженных условиях, при неустроенном быте и ограниченных возможностях отдыха и восстановления организма, в усложнявшейся экологической обстановке. В этих условиях неразвитость местного здравоохранения могла стать серьезным фактором сдерживания индустриального развития.

Важным показателем медицинской системы выступает развитая сеть терапевтической службы (Александров, Лисицын, 1972: 137-141). С ростом города и численности его населения повышалась необходимость расширения и усовершенствования поликлинической и стационарной службы, в основе которой лежит терапия, как главная составляющая всей медицины (Гомельская и др., 1971: 84-86). Поэтому исследование развития терапевтической службы как истока формирования многофункциональной и многопрофильной системы здравоохранения строившегося “с нуля” города и стало целью нашего исследования, сосредоточившегося на Набережных Челнах как последнем крупном примере возведения нового типа индустриального соцгорода.

Материалы исследования основаны на совокупности делопроизводственной и распорядительной документации городского отдела здравоохранения. Привлекаемая литература советского времени выступила своеобразным источником выявления государственной политики в сфере здравоохранения, типовых планов по развитию отдельных ее служб и направлений, способов интенсификации отрасли, особенностях медицинского обслуживания отдельных категорий городского населения.

Ключевым в исследовании проблемы стал междисциплинарный подход. Исследование исторического аспекта создания терапевтической службы города отталкивается от модернизационной парадигмы, с учетом специфики: протекавшие процессы индустриализации и урбанизации характеризовались одновременностью, тесным взаимовлиянием, быстротой и гигантскими темпами (Ковзик и др., 2019: 25-26). В качестве базы методологического построения работы выступает макроаналитический метод. Структурно-функциональный анализ позволил нам изучить формирование терапевтической службы в совокупности разных направлений ее развития и детерминирующих ее факторов, ставших ключевыми в закреплении специфичных особенностей городской системы здравоохранения.

Терапевтическая служба города в 1968 г. насчитывала семь участков, на которых трудилось пять штатных работников и четыре совместителя. Каждый врач проходил стажировку в течение трех месяцев в терапевтическом отделении по установленному графику (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 31: 287). Терапевтическое отделение Набережночелнинской больницы было развернуто на 42 койки, из них пять нервных. Этого явно было недостаточно для строящегося города (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 31: 294). Огромный поток молодежи, прибывающий на строительство ГЭС и КамАЗа, показал необходимость, не дожидаясь завершения строительства больницы, развернуть поликлинику. Необходимо было срочно организовать профилактические осмотры всех приезжающих на стройку (Афанасьев, 1969: 35). Центральная районная больница (далее – ЦРБ) не могла справиться с таким объемом работы. Поликлиника открылась на базе

здравпункта. В 1968 г. поликлиника ЦРБ обслуживала 26 957 человек взрослого населения. В район обслуживания входили промышленные предприятия: ЗЯБ, Элеватор, Текстильная фабрика, Промышленный Комбинат, Лесозавод, АТП-1, СПТУ, Пищекомбинат, Маслосырбаза, Мясокомбинат, с общим количеством рабочих 4 331 человек. Поликлиника находилась в старой части города в одноэтажном приспособленном помещении с центральным отоплением, водопроводом, но без канализации (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 31: 303). Здание располагало 12 кабинетами, однако на тот период кабинеты не отвечали санитарно-гигиеническим требованиям. Имелось два терапевтических кабинета, шесть врачей-терапевтов работали в три смены (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 46: 730). Физиотерапевтический кабинет размещался в отдельном здании, не соответствующем санитарно-гигиеническим нормам, аппаратуры для работы не хватало (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 46: 732). В 1968 г. наблюдалась нехватка койко-мест в терапевтическом отделении, что связано со строительством ГЭС (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 31: 294-297). К 1969 г. в ЦРБ были отремонтированы терапевтическое, родильное, инфекционное и кожное отделения, во вновь пристроенном здании было открыто глазное отделение и переведено из терапии нервное отделение.

С апреля 1969 г. начала амбулаторный прием выпускница Казанского мединститута (далее – КГМИ) Л.Н. Ганеева. На должность заведующей была назначена Л.И. Мордвинова. Имея уже определенный опыт работы организатора здравоохранения, Л.И. Мордвинова со знанием дела налаживает работу новой поликлиники. Активно идет набор кадров. В августе 1969 г. приступают к работе в качестве участковых врачей выпускницы КГМИ Л.П. Набиуллина, Е.И. Сушенцова. В поликлинике открываются кабинеты: хирурга, невропатолога, окулиста, отоларинголога, стоматолога. Ведут прием педиатры: Р. Стахеева, З. Вазеева, М. Толстых, А. Фролова. Развертывается шесть педиатрических участков, которыми руководит А.З. Сафиуллина. В составе поликлиники действуют четыре акушерских участка, имеется 20 гинекологических коек, число которых приходилось доводить до 40 (на раскладушках). Работа поликлиники сводилась в основном к профосмотрам рабочих, прибывающих на строительство города и КамАЗа (Жуховицкий, 1976: 27-33). В день проходило до 250 человек. Кроме этого врачам приходилось обслуживать население строящегося поселка ГЭС.

В феврале 1970 г. поликлиника переезжает в недостроенное двухэтажное здание поликлинического корпуса городской больницы № 2. В связи со стремительным ростом численности населения города, продолжающимся потоком приезжающих на стройку рабочих резко возросла нагрузка на поликлиническую службу (Гомельская и др, 1971: 117-119), которая стала разрастаться. Вместо пятисот посещений, предусмотренных планом, поликлиника пропускала до тысячи человек в день.

Терапевтическое отделение городской больницы № 2 до ноября 1971 г. размещалось в одноэтажном приспособленном кирпичном здании п. Сидоровка. Терапевтическая служба Челнов обслуживала население, проживающее в пос. Сидоровка, ГЭС, ЗЯБ, Брондвахта и временных поселках, общей численностью 55 тыс. человек. С ноября 1971 г. терапевтическое отделение переведено в новое здание городской больницы и развернуто на 80 коек на четвертом этаже. При терапевтической службе были развернуты лаборатория и физиотерапевтический кабинет (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 54: 592-594).

С увеличением числа промышленных предприятий и строительных организаций возникла необходимость открытия в них здравпунктов (Захаров, Хотько, 1963: 123-124). Так, в районе обслуживания городской больницы № 2 в 1971 г. было развернуто 32 здравпункта. Первоначально они ютились в вагончиках, плохо приспособленных для медицинского обслуживания. Обогревались они от различных источников питания. Когда в конце рабочего дня они отключились, то в холодное время года помещения

охлаждались так, что вода в трубах отопления, в стерилизаторах и в питьевых бачках замерзала (Ахмерова, Щепланова, 2001: 60).

Лишь в 1975-1976 гг. начинают вводиться в действие типовые здравпункты в корпусах заводов. Всю тяжесть работы в неприспособленных условиях приняли на себя первые заведующие здравпунктами: В. Шитова, В. Апполинарова, Г. Решетникова, А. Мещерова, Т. Буракова, Л. Лаврова, А. Муллагареева. Рядом с ними трудились грамотные, исполнительные фельдшеры: Н. Глухова, Г. Герасимова, А. Слепокурова, Л. Проснева.

Чтобы расширить объем медицинской помощи, приблизить ее к рабочим местам, принимается решение о строительстве и открытии специализированных здравпунктов (Лисицын, 2008: 287-289). Было развернуто восемь стоматологических и 28 гинекологических кабинетов. Открыты хорошо оборудованные физиотерапевтические кабинеты, и даже кабинеты зубопротезирования. Благодаря этому рабочие, в том числе женщины, а их было более половины всех работающих (Бедный, 1984: 138-141), могли получить при необходимости курс лечения в период обеденного перерыва. Общее число здравпунктов к концу 1976 г. достигло 52.

Поликлиника № 2 располагалась в здании горбольницы № 2. Обслуживала население п. ГЭС и прилегающих временных поселков, а также рабочие промышленные предприятия: Гидрострой, Спецстрой, Жилстрой – 1, Жилстрой – 2, ПУАТ, УМС, Промстрой. Прикрепленное население составляло порядка 60,5 тыс. человек. Поликлиника располагалась в типовом здании больничного комплекса и имела семь терапевтических кабинетов, укомплектованность врачами-терапевтами составляла 100 %, в общем количестве 21 человек (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 63: 383). На 1973 г. в поликлинике насчитывалось девять терапевтических кабинетов (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 72: 304). Терапевтическое отделение горбольницы № 2 располагалось на четвертом этаже типовой больницы и имело 30 среднегодовых коек. В январе 1973 г. организована цеховая служба, в состав которой вошли: УМС, ПУАТ, Гидрострой, Промстрой, ДСК, Жилстрой. Возглавил цеховую службу А. Кузнецов. Общее количество обслуживаемых рабочих – 24 596 человек, которых обслуживали 30 здравпунктов, все были укомплектованы мед.персоналом на 100 % (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 72: 301). Цеховые участки обслуживались первыми цеховыми врачами Н. Акинтьевым и А. Петренко (Ахмерова, Щепланова, 2001: 60). Цеховые врачи оказывали неотложную помощь на строительных площадках (Ноткин, 1964: 5-10), вели амбулаторно-поликлиническое обслуживание больных, обеспечивали санитарно-эпидемиологическое благополучие на строительных площадках, в общежитиях. Они контролировали соблюдение требований охраны труда, проводили профилактические осмотры, анализировали заболеваемость (Захаров, Хотько, 1963: 138-140).

В 1970 г. терапевтическое отделение Набережночелнинской больницы было развернуто на 42 койки, что составляло всего 36 % от нормы (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 46: 749).

Поликлиника КамГЭС размещалась в типовом здании, была рассчитана на 500 посещений в день, по факту число посещений составляло 800 человек. На первом этаже были размещены гинекологические койки, так как стационар еще не был сдан строителями (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 46: 765). В поликлинике КамГЭС в 1970 г. имелось два терапевтических кабинета, укомплектованность врачами-терапевтами составляла 83 % (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 46: 765). Стационар при поликлинике КамГЭС начал работу с 1970 г. (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 46: 756) в приспособленном здании. Отделение было развернуто на 50 коек (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 46: 756). Это помещение совершенно не соответствовало требованиям, предъявляемым к стационарным учреждениям: в коридоре не было ни одного окна, пищеблок располагался в маленькой

комнате, пациентов кормили в палатах. Пищу привозили на машинах, а готовили ее в одном из помещений поликлиники. Клиническая и биохимическая службы располагались в поликлинике пос. ГЭС. Лаборанты приезжали для забора клинических анализов через день, а для забора биохимических анализов – два раза в неделю. Кровь на RW отправляли в Казань в виде сухой капли. В одном кабинете размещалась ординаторская и сестринская; здесь же находился рентгеновский аппарат для обследования стационарных больных. Медицинские процедуры выполнялись в палатах или в коридорах (Ахмерова, Щепланова, 2001: 61). Стерилизаторы со шприцами кипели день и ночь. Первое время терапевтическое отделение использовалось как многопрофильное – лечились хирургические больные, не нуждающиеся в оперативном вмешательстве, ЛОР-пациенты, неврологические. Контингент был в основном молодого возраста (Бедный, 1984: 119-122). Преобладали такие болезни, как воспаление легких, бронхит, язвенная болезнь, ревматизм с пороками сердца, болезни почек, гипертония (Журавлева, Левыкин, 1989: 19-21). За 1970-1971 гг. было отмечено всего не более четырех случаев инфаркта миокарда.

В октябре 1971 г. стационар терапевтического отделения был переведен на четвертый этаж основного здания горбольницы № 2, еще не достроенного и не сданного в эксплуатацию. Отделение имело 60 коек. Это количество, по мере увеличения численности населения в городе, пришлось довести до 120. В стационар стали поступать больные с тяжелыми формами воспаления легких, инфарктом миокарда, нарушениями сердечного ритма, тяжелыми отравлениями (Ахмерова, Щепланова, 2001: 62).

В 1973 г. город обслуживали два терапевтических отделения: в горбольнице № 2 и ЦРБ. В горбольницу госпитализировались больные преимущественно с заболеваниями сердечнососудистой системы и легких, в ЦРБ – больные с заболеваниями органов пищеварения и эндокринной системы, болезнями почек (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 72: 364).

В начале 1970-х годов начинается открытие и возведение зданий поликлиник и больниц в новой части города. Поликлиника № 3 начала свою работу в апреле 1972 г. и расположилась в приспособленном помещении жилого дома 2/08 с первого по третий этажи. До августа в поликлинике принимали только два врача-терапевта, что сказалось на показателях работы. К концу 1972 г. поликлиника была укомплектована терапевтами только на 75 %. Поликлиника обслуживала временные поселки “Автозаводец”, “Молодежный”, “Литейный”. Так же к поликлинике были прикреплены промышленные предприятия: УС “Автозаводстрой”, МС “Металургстрой”, трест “Камжилстрой”, Управление КамАЗа со всеми подразделениями, ГУ “Минзонталспецстрой”, УС “Спецжилстрой-2”. В поликлинике было укомплектовано девять терапевтических участков и один цеховой, каждый из которых обслуживал около 5 500 человек (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 64: 724). На конец 1973 г. поликлиника имела 11 терапевтических участков, в том числе четыре цеховых и семь территориальных. При поликлинике имелось 14 здравпунктов, полностью укомплектованных медицинским персоналом (АОИKNЧ. Ф. 267. Оп. 1. Д. 72: 309).

15 ноября 1974 г. в районе нового города открывается городская больница № 3, объединенная с поликлиникой № 3. Главный врач – М. Москов. Три месяца потребовалось, чтобы девятиэтажное здание типового общежития переоборудовать под лечебное учреждение и развернуть стационар на 180 коек. В стационаре были организованы лаборатория, физиотерапевтическое отделение, рентгеновская служба, кабинеты массажа, ЛФК, УЗИ, ФГС, эндобронхиального введения лекарственных препаратов.

С открытием этой больницы наметилась попытка специализации стационарной терапевтической службы города (Гомельская и др., 1971: 81-83). Для обслуживания иностранных специалистов, участвующих в пусконаладочных работах на КамАЗе, стационарные койки были выделены в терапевтическом отделении городской больницы № 2, где лечились больные с инфарктом миокарда, гипертонией, сахарным диабетом.

В 1980 г. в составе горбольницы № 2 открывается гастроэнтерологическое отделение, заведует которым Т. Воронова. В 1982 г., после вывода из горбольницы № 2 детского отделения в новую детскую больницу, в составе горбольницы № 2 открывается неврологическое отделение на 60 коек, которое возглавляет невропатолог Д. Брускин. С открытием больницы скорой медицинской помощи в 1980 г. и МСЧ КамАЗа в 1983 г. специализация терапевтических коек продолжается. В этих стационарах открываются отделения – неврологическое и кардиологическое, в составе горбольницы № 2 – эндокринологическое и т.д. (Ахмерова, Щепланова, 2001: 62).

В начале 1980-х годов в структуре заболеваемости взрослого населения города стали превалировать сердечно-сосудистые заболевания: гипертоническая болезнь, хроническая ишемическая болезнь сердца, нарушение сердечного ритма, острый инфаркт миокарда. Высокий уровень обращаемости населения по поводу сердечно-сосудистых заболеваний предъявил повышенные требования к работе кардиологических бригад станции скорой помощи. Обе бригады оснащаются ЭКГ-аппаратами, электродефибрилляторами, наркозными аппаратами АН-8, кислородными ингаляторами. Работа бригад регулярно заслушивается на врачебных конференциях с участием главного терапевта Н. Никитенко.

В 1976 г. самой крупной больницей в городе становится городская больница № 4 (будущая БСМП). Это было единственное учреждение в пос. ЗЯБ, которое обслуживало все население этого района, Красных Челнов и временных поселков, прилегающих к этой территории, включая 22 тысячи строителей, проживавших в этом районе.

Годом рождения медсанчасти КамАЗа считается 1980 г., когда открылась поликлиника № 5. Но, повторимся, медицинская служба в районе “Нового города” и медобслуживание “камазовцев” начались с поликлиники № 3. 1 марта 1972 г. был издан приказ по ЦРБ за № 96: “С целью преимущественного медицинского обслуживания населения в новой части города и строителей КамАЗа открыть поликлинику № 3 с 20.03.1972 г. Главный врач ЦРБ Г. Колчин” (Ахмерова, Щепланова, 2001: 67).

Открывшаяся поликлиника стала родоначальницей всей медицинской службы в районе “Нового города”. Первоначально поликлиника была размещена в трехкомнатной квартире дома 4/06, затем – на трех этажах жилого дома 2/03. В конце 1974 г. был сдан первый блок типового здания поликлиники, а в начале 1975 г. поликлиника полностью разместилась в новом здании. В конце 1974 г. с целью медицинского обслуживания рабочих, строящих КамАЗ, в поликлинике № 2 были выделены площади для организации цеховой службы. Возглавила эту службу Л.К. Васильева, кандидат медицинских наук (Ахмерова, Щепланова, 2001: 68).

Руководство КамАЗа приняло решение о строительстве оздоровительных комплексов на заводах – двигателей, литейном, агрегатном, прессоворамном, инструментальном, – где были построены ингалятории, комнаты для проведения массажа и обучения самомассажу, были оборудованы оздоровительные комплексы, включающие бассейны, залы для занятий легкой и тяжелой атлетикой, теннисный корт, шахматный зал, зал для аэробики, сауны, физиотерапевтические кабинеты. Следует отметить, что на литейном заводе в течение десяти лет функционировал блок психоэмоциональной разгрузки, где в регламентированные внутрисменные перерывы или в обеденное время рабочие, связанные с вредными условиями труда, занимались под контролем врача аутотренингом, получали с профилактической целью кислородные коктейли, массаж, поливитамины.

Наконец, в 1980 г. цеховая служба и цеховые здравпункты были преобразованы в медикосанитарную часть (далее – МСЧ) КамАЗа – поликлинику № 5, которая открылась в августе в новом здании, рядом с ремонтно-инструментальным заводом. МСЧ КамАЗа возглавил П. Курьянов. С первых дней (1981 г.) начмедом назначен А. Кузнецов, главной

медсестрой – В. Данцкевич (Ахмерова, Щепланова, 2001: 69). Проектная мощность поликлиники – 600 посещений в смену. В поликлинике открываются терапевтические отделения, отделение хирургии, кабинеты отоларинголога, окулиста, невропатолога, уролога.

Для дальнейшего улучшения медицинской помощи работникам КамАЗа 20 ноября 1985 г. началось строительство поликлиники № 9, которая 10 сентября 1987 г. была введена в действие. Заведующим поликлиникой назначается А. Илюхин. В составе этой поликлиники с первых же дней были развернуты пять цеховых участков, терапевтическое и хирургическое отделения, открыты кабинеты уролога, офтальмолога, отоларинголога. В составе поликлиники открыта женская консультация на 250 посещений (заведующая Е. Куршева). Поликлиника хорошо оснащается новой техникой: эндоскопы фирмы “Пентакс”, аппараты УЗИ, сосудистый доплер, реовазограф, радиотермограф, эхокардиограф, компьютерная система нейрокатографирования. Позднее были открыты отделения лучевой диагностики и функциональной диагностики.

В декабре 1983 г. открывается многопрофильный стационар на 720 коек в первом комплексе нового города. Открытие стационара стало заметной вехой не только в истории городской больницы № 5 (в то время МСЧ ПО “КамАЗ”), но и города, и республики в целом. До этого времени взрослое население Автозаводского района (ныне – северо-восточной части города) могло получить стационарную помощь по терапевтическому профилю только в городской больнице № 2, куда всегда была большая очередь. Кроме того, в истории здравоохранения Татарстана не было прецедента, чтобы сразу, одномоментно, была открыта больница на 720 коек, которая и сегодня входит в пятерку самых крупных по мощности в республике. Следует отметить, что существенную роль в открытии стационара сыграли, помимо строителей, монтажников, проектировщиков, сотрудники поликлиники № 2, а с мая по ноябрь 1983 г. – и сотрудники, принятые для работы в будущем стационаре (Ахмерова, Щепланова, 2001: 71).

Сотрудниками медсанчасти в ходе реконструкции была выполнена большая, в буквальном смысле весомая работа: вынесены и погружены десятки тонн строительного мусора, доставлены к строителям, монтажникам тысячи носилок раствора, горы кирпича. Поднято и расставлено несколько тысяч единиц твердого и мягкого инвентаря, различных видов медицинской техники. Стационар был развернут в рекордно короткие сроки в приспособленном здании бывшего общежития после его частичной реконструкции и перепланировки. Высоким уровнем соответствия требованиям он поразил бывшего тогда министра здравоохранения ТАССР И. Мухутдинова, который посетил стационар накануне его открытия. Такой высокий уровень комфорта для пациентов до этого был, пожалуй, только в республиканской больнице № 2, так называемой “партлечебнице” (Ахмерова, Щепланова, 2001: 77).

Первыми госпитализированными в декабре 1983 г. пациентами больницы стали женщины с патологией беременности на поздних сроках и с экстрагенитальной патологией, переведенные из роддома в медгородке, и несколько неврологических больных. Через день начали госпитализировать гастроэнтерологических больных, а 9 декабря поступил первый кардиологический больной. За неполный месяц было развернуто восемь клинических (из них пульмонологическое и эндокринологическое – впервые в городе) и пять параклинических отделений. Принято 359 больных, но, фактически, основополагающим годом для больницы стал 1984 г.

Следует отметить, что в конце 1984 г. в стационаре, благодаря инициативе заведующих отделениями, появились кабинеты, первоначально не планировавшиеся: грязе- и водолечения в неврологическом отделении № 1, психоэмоциональной разгрузки и кишечных промываний – в гастроэнтерологическом отделении, бронхоскопии – в пульмонологическом отделении (Ахмерова, Щепланова, 2001: 77).

В 1985 г. удалось открыть, за счет внутренних ресурсов, отделение анестезиологии и реанимации с тремя койками. Чуть позже, после расширения площади этого отделения, число коек было увеличено до шести и официально были выделены ставки для этого подразделения. В решении этой проблемы активно участвовал врач-реаниматолог В. Марченков.

С 1984 г. в стационаре успешно функционирует оперативно-диспетчерский отдел. Через него осуществляется организация внутрибольничных и внебольничных консультаций больных, отправка и доставка их для дальнейшего лечения в другие города, централизованная выписка больничных листов и справок, доставка результатов параклинических исследований в отделения, экспедиция биоматериалов в специализированные лаборатории города, передача документов в структурные подразделения горбольницы, учет и организация работы транспорта ЛПУ, оповещение сотрудников, ведение архива (Ахмерова, Щебланова, 2001: 78).

Состояние здравоохранения г. Набережные Челны на конец 1960-х – начало 1970-х годов характеризуется переуплотненностью учреждений здравоохранения, нехваткой кадров, превращением терапевтической службы в общеклиническую по всем заболеваниям. Все это препятствовало организации качественной медицинской помощи.

На первых порах рост мощностей терапевтических лечебно-профилактических учреждений заметно отставал от роста численности городского населения. Изначально даже увеличение койко-мест осуществлялось за счет установки дополнительных коек в существующих учреждениях, приспособления под больничные учреждения первых этажей новых жилых домов и даже временных построек и нестационарных объектов.

Медицинское обслуживание населения города, реализовывавшееся в конце 1960-х годов по территориальному и производственному принципу на базе центральной районной и второй городской больниц, и прикрепленных к ним нестационарных терапевтических и разнопрофильных медицинских пунктов, уже к началу 1980-х годов осуществлялось уже по территориальному и специализированному принципам через отстроенную по всему городу сеть учреждений нового типа – многопрофильных больниц (стационаров) и поликлиник. Увеличение мощностей учреждений здравоохранения дало возможность расширить профилактическую направленность их работы, перейти от терапевтической медицинской помощи к специализированной.

К середине 1980-х годов терапевтическая служба Челнов была хорошо “вооружена”, огромные достижения предыдущего полутора десятка лет были очевидны, поэтому, несмотря на общий рост негативных тенденций в отечественном здравоохранении к началу “Перестройки”, городская служба находилась в относительно выигрышном положении: материально-техническая база была относительно новой, был сформирован достаточно молодой кадровый состав медицинских учреждений, и, сравнительно с периодом активного строительства завода и города, росли объем и качество предоставляемых медицинских услуг.

Некоторое ухудшение состояния здоровья населения можно объяснить его взрослением – переходом от молодежного к среднему возрасту. Впрочем, как и по всей стране, финансирование осуществлялось по остаточному принципу. Профилактика, возложенная на внебольничное первичное (поликлиническое) звено, так и не стала приоритетным направлением деятельности. Сохранялись проблемы доступности городских учреждений здравоохранения и специализированной помощи, осложнявшиеся демографическим ростом. Последний оказывал прямое воздействие и на кадровую проблему. Социальная политика государства создавала диспропорции и даже неравенство в предоставлении медицинских услуг – профилактики и лечения – разным категориям городского населения, отдавая приоритет работникам промышленного сектора, особенно крупных предприятий. Последние, в первую

очередь КамГЭС и КамАЗ, внесли существенный вклад в расширение сети учреждений здравоохранения, создав первоначально участковые терапевтические службы (пункты) на предприятиях, а в дальнейшем осуществив строительство объектов здравоохранения за собственный счет.

Литература:

- Александров, Лисицын, 1972 – Александров О.А., Лисицын Ю.П. Советское здравоохранение / под ред. Г.Е. Острова. Москва, 1972.
- АОИKNЧ – Архивный отдел исполнительного комитета города Набережные Челны.
- Афанасьев, 1969 – Афанасьев В.Г. Об интенсификации развития социалистического общества. Москва, 1969.
- Ахмерова, Щебланова, 2001 – Ахмерова Ф.Г., Щебланова Р.А. Подвиг милосердия. Очерки истории здравоохранения Набережных Челнов. Набережные Челны, 2001.
- Бедный, 1984 – Бедный М.С. Демографические факторы здоровья. Москва, 1984.
- Гомельская и др., 1971 – Гомельская Г.Л., Коган Е.Я., Логинова Е.А. Очерки развития поликлинической помощи в городах СССР. Москва, 1971.
- Журавлева, Левыкин, 1989 – Журавлева И.В., Левыкин И.Г. Образ жизни и региональные особенности отношения к здоровью // Социальные проблемы здоровья и продолжительности жизни. Сб. статей. Москва, 1989. С. 19-21.
- Жуховицкий, 1976 – Жуховицкий Л.А. Костер по четвергам. Москва, 1976.
- Захаров, Хотько, 1963 – Захаров Ф.Г., Хотько Н.К. Медицинское обслуживание трудящихся промышленных предприятий. Москва, 1963.
- Ковзик и др., 2019 – Ковзик Г.О., Магсумов Т.А., Нигматуллина М.О., Титова С.В. Набережные Челны в 1969–1985 гг.: социальная история модернизационного эксперимента эпохи зрелого социализма / под ред. Т.А. Магсумова. Красноярск, 2019. DOI: 10.12731/978-5-907208-02-5
- Лисицын, 2008 – Лисицын Ю.П. История медицины: учебник для мед. вузов. Москва, 2008.
- Ноткин, 1964 – Ноткин Е.Л. Задачи и методы изучения состояния здоровья рабочих. Кемерово, 1964.

References:

- Aleksandrov, Lisitsyn, 1972 – Aleksandrov O.A., Lisitsyn Yu.P. Sovetskoe zdravookhranenie [Soviet health care]. Moscow, 1972. [in Russian].
- АОИKNЧ – Arkhivnyi otдел ispolnitel'nogo komiteta goroda Naberezhnye Chelny [Archival department of executive committee of the city of Naberezhnye Chelny].
- Afanas'ev, 1969 – Afanas'ev V.G. Ob intensifikatsii razvitiya sotsialisticheskogo obshchestva [On Intensification of Socialist Society Development]. Moscow, 1969. [in Russian].
- Akhmerova, Shcheblanova, 2001 – Akhmerova F.G., Shcheblanova R.A. Podvig miloserdiya. Ocherki istorii zdravookhraneniya Naberezhnykh Chelnov [The feat of charity. Sketches of history of health care of Naberezhnye Chelny]. Naberezhnye Chelny, 2001. [in Russian].
- Bednyi, 1979 – Bednyi M.S. Mediko-demograficheskoe izuchenie naseleniya [Medicodemographic studying of the population]. Moscow, 1979. [in Russian].
- Gomel'skaya et al., 1971 – Gomel'skaya G.L., Kogan E.Ya., Loginova E.A. Ocherki razvitiya poliklinicheskoi pomoshchi v gorodakh SSSR [Sketches of development of the polyclinic help in the cities of the USSR]. Moscow, 1971. [in Russian].
- Zhuravleva, Levykin, 1989 – Zhuravleva I.V., Levykin I.G. Obraz zhizni i regional'nye osobennosti otnosheniya k zdorov'yu [Lifestyle and regional characteristics of attitudes to health] // Sotsial'nye problemy zdorov'ya i prodolzhitel'nosti zhizni. Sb. Statei [Social problems of health and life expectancy. Collected papers]. Moscow, 1989. S. 19-21. [in Russian].
- Zhukhovitskii, 1976 – Zhukhovitskii L.A. Koster po chetvergam [Bonfire on Thursdays.]. Moscow, 1976. [in Russian].
- Zakharov, Khot'ko, 1963 – Zakharov F.G., Khot'ko N.K. Meditsinskoe obsluzhivanie trudyashchikhsya promyshlennykh predpriyatii [Medical services for industrial workers]. Moscow, 1963. [in Russian].
- Kovzik i dr., 2019 – Kovzik G.O., Magsumov T.A., Nigmatullina M.O., Titova S.V. Naberezhnye Chelny v 1969–1985 gg.: sotsial'naya istoriya modernizatsionnogo eksperimenta epokhi zrelogo sotsializma [Naberezhnye Chelny in 1969–1985. Social history of the modernization experiment of the mature socialism era] / edited by T. A. Magsumov. Krasnoyarsk, 2019. DOI: 10.12731/978-5-907208-02-5 [in Russian].
- Lisitsyn, 2008 – Lisitsyn Yu.P. Istoriya meditsiny: uchebnik dlya med. vuzov [Medicine history: the textbook for medical higher education institutions]. Moscow, 2008. [in Russian].
- Notkin, 1964 – Notkin E.L. Zadachi i metody izucheniya sostoyaniya zdorov'ya rabochikh [Tasks and methods of studying the state of health of workers]. Kemerovo, 1964. [in Russian].

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16009-4481 від 22.10.2009 р.

Редагування здійснюється співробітниками кафедри
конституційного права, теорії та історії держави і права
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:
А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:
С.І. Дегтярьов, В.М. Король, О.О. Ткачов

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 16.12.2019. Підписано до друку 18.12.2019. Формат 70х108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,9 Обл.-вид. арк. 10,4 Тираж 100 Зам. №

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2